

1941 M. BIRŽELIO SUKILIMAS: FENOMENO PAŽINIMO IR VERTINIMO PROBLEMAS

Dainius Noreika

Abstract

The paper focuses on evaluations of the June 1941 uprising in historiography, and analyses aspects of its social preconditions, genesis, aims, and the composition of its participants. Particular attention is paid to an analysis of the relationship between the uprising and previous and concurrent processes in the development of Lithuanian society, and with other Second World War phenomena (collaboration with the Germans, and the Holocaust). The author argues that the uprising was the result not merely of geopolitical or ideological choices, but also of complex social processes. The preconditions for it were created by the character of the socio-political development of society in the period of the independent republic, and a direct reason was the changes in social and economic life implemented during the Soviet occupation and the repressions by the regime. Interrelationships of the membership in different professional groups and political and social organisations were factors that mobilised the insurgents. Key words: uprising, social movement, Lithuanian society, Soviet occupation, Nazi occupation, Holocaust.

Anotacija

Straipsnyje aptariamos 1941 m. Birželio sukilimo vertinimo istoriografinės problemos, analizuojami jo socialinių prielaidų, genezės, tikslų ir dalyvių sudėties aspektai. Ypatingas dėmesys skiriamas Sukilimo ryšio su ankstesniais ir vienalaikiais Lietuvos visuomenės raidos procesais analizei, aptariamas santykis su kitais Antrojo pasaulinio karo reiškiniais (kolaboravimu su vokiečiais ir Holokaustu). Teigiama, kad Sukilimas buvo ne vien geopolitinių ar ideologinių pasirinkimų, bet ir kompleksiško visuomeninių procesų rezultatas. Jam prielaidas kūrė dar nepriklausomybės laikų visuomenės sociopolitinės raidos pobūdis, o tiesiogine priežastimi tapo sovietinės okupacijos metu įgyvendinti visuomeninio ir ekonominio gyvenimo pokyčiai bei režimo represijos. Sukilėlius mobilizavusiais veiksniais laikomos jų tarpusavio sąsajos įvairių profesinių grupių, politinių ir visuomeninių organizacijų narystės ryšiais.

Pagrindiniai žodžiai: Sukilimas, socialinis judėjimas, Lietuvos visuomenė, sovietų okupacija, nacių okupacija, Holokaustas.

Dainius Noreika, mgr., doctoral student, Vilnius University, Faculty of History, Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius, Lithuania. E-mail: noreikadainius@yahoo.com

Įvadas

Sukilimas – nevalstybinių veikėjų (socialinių grupių, organizacijų, judėjimų) prievarta siekiant politinių tikslų: užgrobti valdžią, pakeisti politinį režimą. Sukilėlių metodai, atsižvelgiant į sukilimo tikslus ir pasirinktą taktiką, gali įvairuoti nuo revoliucijos, perversmo, partizaninių veiksmų iki terorizmo aktų ar riaušių¹. Tačiau realybėje kiekviename sukilime yra daugiau ar mažiau pasitelkiami visų šių metodų elementai, o jų distinkcijas daugiausia lemia politiškai motyvuotas siekis suteikti tam tikrą prasminį krūvį konkretaus sukilimo vertinimui. Vienoks jis formuojamas pateikiant sukilimą kaip kovą prieš nelegitimių laikomą politinį režimą, kitoks – norint pabrėžti režimo legitimumą, sukilimo smurtinį pobūdį ar žmonių aukas. Taigi, pats sukilimo fenomenas, būdamas neatsiejamas nuo prievartos dėmens, negali būti vertinamas išvenigiant kontroversijų.

Kontroversijos būdingos ir 1941 m. birželio 22 d. prasidėjusio lietuvių sukilimo (toliau – Sukilimas) prieš Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos (toliau – SSRS) okupaciją vertinimams. Jie įvairuoja nuo tautos pabudimo siekiant atkurti prarastą nepriklausomybę iki neracionalaus radikalų veiksmo mėginant įsiteikti naciams, susiliedami į dvi tarpusavyje konkuruojančias istoriografines paradigmas. Jørno Rūseno teigimu, paradigma, kaip identifikacinių formulių („etikečių“) rinkinys, sklandžiai jungia ir istorikų veiklą, ir visuomenės, kurioje jie gyvena, „gyvenimo praktiką“². Tokia „gyvenimo praktika“ ir iš jos kilusios skirtingų sociopolitinių (krikščionių demokratų, tautininkų, komunistų, liberalų ir kt.) grupių atminties takoskyros, gimusios tada, kai istorija dar buvo politinių priešpriešų nūdienu, davė pradžią skirtingiems pasakojimams apie Sukilimą. Ilgainiui atskirų visuomenės grupių atminties konkurencija, veikiama žydų, vokiečių, rusų ir kitų tautų atminties refleksijų, transformavosi į istoriografines koncepcijas, kurios šiandien įvardijamos konfrontuojančiomis sukilimo, kaip „kovos dėl gyvybės“ ir „istorinės klaidos“³ arba „šviesos“ ir „šešėlių“⁴, metaforomis. Jos iš esmės rodo idealizuoto arba negatyvaus Sukilimo vertinimo priešpriešos tąsą, o diskusijoms apie tai vis dar „gresia uždusimas kategoriškose klišėse „arba–arba“⁵. Tokia problema

¹ GAILIŪNAS, Egidijus. Terorizmas ir partizaninis karas: dvi sukilimo formos. *Politologija*, 2010, nr. 1 (57), p. 98–124.

² NORKUS, Zenonas. Jørno Rūseno istorinės kultūros studijų teorinės idėjos. *Problemos*, 2005, nr. 67, p. 33–47.

³ Apie rezistenciją ir šešias Birželio savaites [STASIULIS, Stanislovas. Rec.: Rezistencijos pradžia: 1941-ųjų Birželis: dokumentai apie šešių savaičių Laikinąją Lietuvos Vyriausybę. Sud. V. LANDSBERGIS. Vilnius, 2012; BUMBLAUSKAS, Alfredas. Recenzijos recenzija; STASIULIS, Stanislovas. Atsakymas prof. Alfredui Bumblauskui]. *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 30, p. 189–196.

⁴ TRUSKA, Liudas. 1941 m. Birželio sukilimas Kaune. Šviesa ir šešėliai. In TRUSKA, Liudas. *Tautinis atgimimas ir istorija*. Vilnius, 2012, p. 137–142.

⁵ TAUBERIS, Joachim. Tarp laisvės kovos ir masinių žudynių: 1940–1944 metų fiktyvios lietuviškos biografijos įvadas. *Lietuvos istorijos metraštis, 2002/1*. Vilnius, 2003, p. 99–120.

istoriografijoje aktualizuota jau ne kartą, akcentuojant neigiamą istorijos politizavimo įtaką⁶ ir atkreipiant dėmesį į dėl jos susiformavusią dvipolę praeities vertinimo schemą: Vidurio–Vidurio Rytų Europos tautos išsiugdytą savęs suvokimą per antisovietinio pasipriešinimo ir kančių naratyvą bei Vakarų Europos tradiciją į antisovietines nuostatas žvelgti per Holokausto prizmę, gretinant jas su pronaciniu kolaboravimu⁷.

Šiame tekste, aptariant skirtingas historiografines pozicijas, taip pat laikomasi tokios distinkcijos: Sukilimo antisovietinės kovos dėl valstybingumo esmę pabrėžiantys darbai priskiriami *laisvės kovos* paradigmai, o akcentuojantys Sukilimo kolaboracinį aspektą – *istorinės klaidos* paradigmai. Jų turinį galima paaiškinti atsižvelgiant į jų formavimosi laikotarpį.

Laisvės kovos paradigmos gairės buvo renčiamos ant išeivijoje padėtų vertybinių pamatų – ten rašiusių autorių Kazio Škirpos⁸, Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio⁹, Pilypo Žukausko-Naručio¹⁰, Adolfo Damušio¹¹ ir kitų darbų. Jie, patys būdami antisovietinio pasipriešinimo dalyviais, savo tekstus suvokė ir kaip kovą dėl pačios pasipriešinimo istorijos, todėl jų pasakojimo apie Sukilimą turinys priešingas tam, kuris buvo diegiamas sovietų okupuotoje Lietuvoje, t. y. aiškinimui, kad Sukilimas buvo išpuolis prieš legitimią sovietinę santvarką, kurį įvykdė prarastą dominavimą mėginę sugrąžinti nacių specialiųjų tarnybų inspiruoti „buržuaziniai nacionalistai“. Lietuvos nepriklausomybės pradžioje *laisvės kovos* paradigmos darbai atskleidė iki tol tylėjusios visuomenės dalies požiūrį į praeitį perspektyvą, tačiau ši samprata susitelkė vien į tautos aukos ir kančios dėmenį, o Sukilimą atsiejo ir izoliavo nuo kitų probleminių Antrojo pasaulinio karo procesų – lietuvių kolaboravimo su naciais bei dalyvavimo Holokauste. Suprantama, kad jau pasibaigus Antrajam pasauliniam karui amžininkus ypač nemaloniai veikė dalies Lietuvos visuomenės laisvės siekių, kolaboravimo su naciais sąskaita, kontroversijos. Todėl jų darbuose stengtasi gana mechaniškai atsiriboti nuo bet kokių prielaidų lietuviams, o ypač – kovojusius dėl nepriklausomybės, tapatinti su žudikais. Šios paradigmos tąsa matoma ir šiandien. Ji atsiskleidžia mėginant kategoriškai teigti, kad antisemitiniai Sukilimo aspektai buvę arba sovietų išprovokuoti, arba yra „pagal tikrovę mažaprasmiai“¹².

⁶ VAREIKIS, Vyngantas. Kontroversiniai Antrojo pasaulinio karo vertinimai. In *Antrojo pasaulinio karo pabaiga Rytų Prūsijoje: faktai ir istorinės įžvalgos* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XVIII). Sud. A. L. ARBUŠAUSKAITĖ. Klaipėda, 2009, p. 7–29.

⁷ STARIKOVIČIUS, Vytautas. Antrojo pasaulinio karo padariniai Lietuvos atminties kultūroje: kontekstai, vertinimai ir sampynos, *Lietuvos istorijos studijos*, 2015, t. 35, p. 120–142.

⁸ ŠKIRPA, Kazys. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*. Vašingtonas, 1973.

⁹ [BRAZAITIS, Juozas] SUDŪVIS, N. E. *Vienų vieni: dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*. Chicago, IL, 1964.

¹⁰ NARUTIS, Pilypas. *Tautos sukilimas, 1941, Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*. Oak Lawn, IL, 1994.

¹¹ DAMUŠIS, Adolfas. Pasiruošta ir įvykdyta. Į laisvę, 1954, nr. 3(40), p. 3–9.

¹² Vietoj įvado: pažvelgti iš arčiau. In *Rezistencijos pradžia: 1941-ųjų Birželis: dokumentai apie šešių savaičių Laikinąją Lietuvos Vyriausybę*. Sud. V. LANDSBERGIS. Vilnius, 2012, p. 17.

Tačiau mechaniškas Sukilimo izoliavimas nuo probleminių to meto reiškinių nepadedą išspręsti nei istoriografinių takoskyrų problemų, nei istorinės tikrovės reprezentacijos uždavinių. Kritiškai Sukilimą vertinantys *istorinės klaidos* paradigmos atstovai tokį izoliavimą laiko politiškai angažuoju Sukilimo dėmių balinimu, iš esmės atmėdami tokios istorijos objektyvumo ambiciją. Jie į pirmą planą kelia ne nacionalinės nepriklausomybės aspiracijų svarbą, bet universalios moralės kriterijus, akcentuodami, kad dėl Sukilimo pronacinės orientacijos ir jo metu prasiveržusių antisemitinių veiksmų sukilėlių laisvės kova buvo diskredituota. Tomo Venclovos suformuluotą tezę, kad Sukilimas buvo „politinė klaida“¹³, aktyviai palaikė Liudas Truska¹⁴, o Vytautas Berenis ją papildė teiginiu, kad „didžiausia istoriografinė klaida“ yra Sukilimo „heroizacija“¹⁵. Tokios pozicijos laikosi apie Sukilimą rašantys kai kurie žydų istorikai¹⁶ ir dalis Vakarų autorių¹⁷. Jų darbai vėlgį sulaukia kritiškų vertinimų dėl juose teikiamos pirmenybės ne tuometinės Lietuvos politinei padėčiai atskleisti, bet žinomam apibendrinimui: nors „ne visi *baltaraiščiai* buvo žydšaudžiai, tačiau tomis 1941 m. birželio–rugpjūčio dienomis visi žydų žudikai ant rankų dėvėjo baltus raiščius, jei buvo *baltaraiščiai*“¹⁸.

Aptartųjų paradigmų istoriografines takoskyras išsamiau aptarė Saulius Sužiedėlis¹⁹, Alfredas Bumblauskas²⁰ ir Alfonsas Eidintas²¹. Jie konstatavo, kad neretai viena ir kita pozicija buvo ginama apeinant tam tikrus priešingos pozicijos argumentus. Į Sukilimą ilgai žvelgta ne kaip į reiškinį, galintį padėti geriau suvokti tokiomis sąlygomis visuomenėje vykstančius procesus, bet kaip į žaliavą politiškai motyvuotiems pasakojimams kurti. Tokią tendenciją ėmė keisti profesionalūs Valentino Brandišausko²², Arūno Bubnio, Sigito Jegelevičiaus, Alfredo Rukšėno ir kitų tyrimai, kurių dauguma yra

¹³ VENCLOVA, Tomas. Penktieji laisvės metai. *Metmenys*, 1994, nr. 67, p. 35.

¹⁴ TRUSKA, Liudas. Politiniai lietuvių orientyrai Antrojo pasaulinio karo metais. In *Lietuvių tauta antinacinės koalicijos kovų verpetuose*. Ats. red. H. ŠADŽIUS. Vilnius, 2003, p. 59–77; TRUSKA, Liudas. Diskusija. In *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*. Sud. A. ANUŠAUSKAS, Vilnius, 2004, p. 188–192; TRUSKA, L. *Tautinis atgimimas...*

¹⁵ BERENIS, Vytautas. Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė. *Politologija*, 2000, nr. 3, p. 14.

¹⁶ LEVIN, Dov. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000.

¹⁷ VOREN, Robert, van. *Neįsisavinta praeitis: holokaustas Lietuvoje*. Kaunas, 2011.

¹⁸ ŠEPETYS, Nerijus. Lietuvių santykiai su žydais? Holokausto istoriografijos analitika. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, nr. 6, p. 246–254.

¹⁹ SUŽIEDĖLIS, Saulius. Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai. *Metmenys*, 1991, nr. 61, p. 149–172.

²⁰ BUMBLAUSKAS, Alfredas. Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigmų kontekste. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1999, t. 14, p. 253–264.

²¹ EIDINTAS, Alfonsas. Lietuvos žydų turto restitucija: istorijos naratyvų problema (1990–2011 metais). In *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*. Sud. R. LOPATA, J. DEMENTAVIČIUS, A. EIDINTAS. Vilnius, 2012, p. 277–291.

²² BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 – 1941 09)*. Vilnius, 1996; BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. 1941 m. birželio sukilimas. In *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vyr. red. A. ANUŠAUSKAS. 2-oji laida. Vilnius, 2007, p. 172–178.

apibendrinta Sukilimo 70-ųjų metinių proga išleistoje kolektyvinėje monografijoje²³. Juos papildo naujai tekstai, atskleidžiantys iki tol nepažintus lokalius reiškinius²⁴. Šie darbai, teikdami prioritetą faktologiniam tyrimui, argumentuotai atmesdami politizuoto vertinimo schemas, jau sukūrė gana išsamų ir objektyvų Sukilimo vaizdinį. Vis dėlto juose dar gana fragmentiškai svarstomi Sukilimo socialiniai veiksniai, jo santykio su kitais vienalaikiais reiškiniais problemos, o sukilėlių veiksmų motyvacijos spektras retai praplečiamas už jų antirežiminių nuostatų ribos. Tai pernelyg supaprastina Sukilimo suvokimą, juolab kad analogiškų socialinių judėjimų tyrinėtojai yra gana seniai pastebėję: vien tam tikra ideologinė paradigma negali būti vienintele radikalaus antirežiminio veiksmo, tokio kaip Sukilimas, sąlyga²⁵. Todėl šio straipsnio tikslas – aptarti Sukilimo socialinių prielaidų problematiką, atskleisti jo dalyvių mobilizacijos ginkluotam pasipriešinimui mechanizmus ir jiems didžiausią poveikį dariusius socialinius veiksniai. Darbe ypatingas dėmesys skiriamas Sukilimo ryšio su ankstesniais ir vienalaikiais Lietuvos visuomenės raidos procesais analizei, aptariami santykio su kitais Antrojo pasaulinio karo reiškiniais (kolaboravimu su vokiečiais ir Holokaustu) aspektai.

Faktologinės takoskyros: Sukilimo prasmė ir veiksmo prigimtis

Daugelis Sukilimo faktologinių aspektų iki šiol nėra vertinami vienareikšmiškai, o diskusinės pozicijos dažnai tebėra grindžiamos ne empiriniais, bet vertybiniais argumentais. Bene daugiausia diskusijų kyla vertinant Sukilimo prasmę ir rezultatus. Jo metu paskelbta apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą, sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė (LLV), atkurta krašto administracija. Neretai mėgstama teigti, kad dėl to Sukilimas Europos akyse sugriovė sovietinį mitą apie savanorišką Lietuvos įsitraukimą į SSRS²⁶. Tačiau Lietuvos valstybingumo niekas nepripažino, LLV veiklą netrukus vokiečiai uždraudė, o ir iki uždraudimo ji veikė tik tiek, kiek jos veiksmai neprieštaravo okupaciniam režimui. Lietuviškoji administracija buvo pajungta vokiečių interesams, tapdama ne šalies suvereniteto elementu, bet jos išnaudojimo instrumentu. Dalies lietuvių politinio elito provokiška orientacija buvo negatyviai vertinama Vaka-

²³ BUBNYS, Arūnas; JEGELEVIČIUS, Sigitas; KNEZYS, Stasys; RUKŠĖNAS, Alfredas. *Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 22–28 d.* Vilnius, 2011.

²⁴ GIRDŽIŪTĖ, Živilė. Šauliai – 1941 m. birželio sukilėliai: Kretingos apskrities atvejis. *Istorija*, 2014, t. 94, nr. 2, p. 5–22; JASKELEVIČIUS, Tadas. 1941 m. Birželio sukilimas Panevėžio apskrities Pušaloto valsčiuje. *Genocidas ir rezistencija*, 2015, nr. 2 (38), p. 36–55.

²⁵ McADAM, Doug. Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer. *The American Journal of Sociology*, 1986, vol. 92, no. 1, pp. 64–90; KALYVAS, Stathis N. *The Logic of Violence in Civil War*. New York, NY, 2000, [interaktyvus], [žiūrėta 2016-08-14]. Prieitis per internetą: <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.163.6348&rep=rep1&type=pdf>>.

²⁶ BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYS, S. et. al. Op. cit., p. 602–603.

rų šalyse, sukūrė lietuviams nacių kolaborantų reputaciją²⁷ ir įsitikinimą, kad Sukilimas tebuvo „keista“ kova „prieš bėgančius, šaudant jiems pavymui, žinant, kad tuoj reikalą vis tiek išspręs naciai“²⁸.

Būta atvejų, kai sukilėlių būriai²⁹, pradėję kovos veiksmus, privertė greičiau trauktis sovietų represinių struktūrų darbuotojus, nutraukė jų vykdytas politinių kalinių žudynes ir išvežimą į SSRS gilumą. Iš viso sukilėliai išlaisvino daugiau nei 3 tūkst. suimtųjų, jiems daug kur pavyko priversti Raudonosios armijos (RA) dalinius trauktis aplenkiant miestelius ir tuo apsaugoti dalį urbanizuotų vietovių nuo karinių veiksmų³⁰. Bet ir šiuo atveju vienareikšmiškai tvirtinti, kad Sukilimas sumažino karo smurtą, būtų netikslu. Sukilėliai, kaip ir būdinga daugumai ginkluotų rezistentų, baudė kolaboravimu su sovietais kaltintus vietinius. Dėl to neišvengta ir kerštavimo apraiškų, ir linčo teismo atvejų. Sukilimo metu atkurtos lietuvių savivaldos pareigūnai fiksavo, kad „valsčiuose, kur vadovavimui trūksta nuosaikių inteligentų, [...] [d]augelis suėmimų padaryta be tiesioginių įrodymų, vien tik remiantis paskirų asmenų pranešimais, o kai kur net suvestos asmeninės sąskaitos“³¹. Tokie duomenys tapo svarbiais Sukilimo vertinimo veiksniais, kuriuos papildė ir faktai, kad sukilėliai daugelyje apskričių vykdė kolaboravimu apkaltintų civilių, tarp kurių buvo ir nemažai žydų, žudymą, rengė antižydiškus išpuolius. Nors dar Raulis Hilbergas pažymėjo, kad Lietuvoje ir kitur Rytų Europoje „tikrai spontaniškų pogromų be *Einsatzgruppen* [Vokietijos saugumo policijos ir saugumo tarnybos (SD) operatyvinės grupės – D. N.] įtakos nebuvo“³², pirmųjų išpuolių vykdytojų daugumą sudarė Sukilimo metu apsiginklavę lietuviai. Profesionalūs tyrimai rodo: nuo 1941 m. birželio pabaigos iki liepos pradžios žydai, kartu su kitų tautybių atstovais, dažniausiai buvo žudomi dėl politinių motyvų (kaltinant juos buvus komunistais, komjaunuoliais, sovietų pareigūnais ar šalininkais); nuo liepos vidurio naciai ėmė organizuoti žydų, kaip rasinės grupės, naikinimą, kuris nuo rugpjūčio vidurio, įvykdžius getoizaciją, tapo masiniu „galutinio sprendimo“ įgyvendinimu³³. Tačiau pastebėtina, kad dėl pirmąją karo savaitę patirtos antižydiškos diskriminacijos, praradimų, net tragedijų, žydų atmintis nefiksavo jokio pereinamojo laikotarpio tarp Sukilimo meto smurto ir nacių inicijuoto masinio žydų naikinimo, kaltino lietuvius, kad jie pradėjo žydų žudynes net neįsiveržus Vermachtui³⁴. Po Ho-

²⁷ TRUSKA, L. Politiniai lietuvių orientyrai...; TRUSKA, L. Diskusija...

²⁸ Apie rezistenciją ir šešias Birželio savaites...

²⁹ Sukilimo metu daugelyje vietovių sukilėlių padaliniai vadinti *apsaugos*, *partizanų* arba šaulių būriais. Šiame straipsnyje vartojami *sukilėlių* ir *apsaugos* būrių terminai, tačiau pirminių šaltinių citatose pateikiami ir kiti originalūs įvardijimai.

³⁰ BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYS, S. et. al. Op. cit., p. 602–603.

³¹ BRANDIŠAUSKAS, V. *Siekiai atkurti...*, p. 88–89.

³² HILBERG, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Vol. 1. Rev. ed. New York, NY, 1985, p. 312.

³³ BUBNYS, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius, 1998, p. 190–208; DIECKMANN, Christoph; SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį = The persecution and mass murder of Lithuanian Jews during summer and fall of 1941*. Vilnius, 2006, p. 14, 44.

³⁴ EIDINTAS, A. Op. cit., p. 285.

lokausto žydams tie patys lietuviai sukilėliai kovėsi su atsitraukiančiais sovietais, tie patys lietuviai sukilėliai žudė žydų tautybės žmones. Jiems ir Sukilimas, ir vėlesnis „galutinis sprendimas“ tebuvo du tų pačių žydų žudynių epizodai³⁵. Istorikai taip pat nevengė savo tekstų apibendrinimams pasitelkti jausmingas išgyvenusiųjų tragedijų memuarines įžvalgas³⁶, todėl dalyje istoriografijos darbų sukilėlių smurtiniai veiksmai buvo įvertinti kaip Holokausto preliudija, o pats Holokaustas tapo atskaitos tašku, iš kurio per kaltės prizmę imta retrospektyviai žvelgti ir į Sukilimą, ir į nemažos dalies lietuvių siekį su Vokietijos pagalba išsivaduoti iš SSRS okupacijos. Esą tai „neišvengiamai vedė prie bent dalinės nacistinės ideologijos grindžiamo antisemitizmo recepcijos“³⁷, dėl to „nuo pat pradžių orientacija į hitlerinę Vokietiją buvo ydinga ir neleistina“³⁸.

154

Istoriografijos darbuose įsitvirtino teiginys, kad Sukilimas buvo Berlyne veikusio Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) inspiruotas reiškinys. LAF aktyviausiai palaikė ir propagavo ginkluoto sukilimo, prasidėjus Vokietijos karui su SSRS, idėją, o karui kilus, prisėmė vadovaujančiojo centro funkcijas. Teigiama, kad Berlyno aktyvistai rūpinosi LAF padalinių Lietuvoje steigimu, rengė ir siuntė į Lietuvą instrukcijas, kuriose buvo aptariamos Lietuvos valstybingumo atkūrimo galimybės, detalizuojami Sukilimo uždaviniai. Šie dokumentai esą brėžė sukilėlių veikimo gaires, tapo jų veiksmų planais, o Sukilimo metu suformuota LLV esą buvo LAF projektas³⁹. Pats LAF neretai kaltinamas bendradarbiavimu su naciais, pataikavimu jų politikai ir ypač antisemitinių akcentų įtraukimu į Sukilimo retoriką. Teigiama, kad nors LAF struktūra vienijo įvairioms lietuvių politinėms jėgoms (tautininkams, krikščionims demokratams, valstiečiams liaudininkams, socialdemokratams) anksčiau priklausiusius asmenis ir nepartinius, žydams vietos joje neatsirado. Organizacijoje ėmė dominuoti voldemarininkai, labiausiai pronacistinė politinė grupuotė, kuri, nors ir būdama negausi, bet aktyvi, dar labiau sustiprino antisemitinę LAF propagandos liniją. Pastaroji pasireiškė tuo, kad LAF programa ir atsišaukimai buvo „persunkti antižydiškumu“⁴⁰. Šį aspektą ypač pabrėžiantis L. Truska teigia, kad LAF ir „lietuviškąjį antisemitizmą į naują organizacinį lygmenį iškėlė“, ir „radikalias „žydų klausimo“ sprendimo priemones pasiūlė“⁴¹. Tokie akcentai rodo *istorinės klaidos* paradigmai būdingą nacizmo ideologijos, LAF veiklos, Sukilimo ir Holokausto susaistymą priežasties ir pasekmės ryšiais.

³⁵ VITKUS, Hektoras. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2008, p. 176.

³⁶ ŠEPETYS, N. Lietuvių santykiai su žydais..., p. 246–247.

³⁷ BERENIS, V. Op. cit., p. 14.

³⁸ VENCLOVA, Tomas. Lietuviai ir žydai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų? *Delfi.lt*, 2015-04-24 [interaktyvus], [žiūrėta 2016-10-12]. Prieitis per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/t-venclova-zydai-ir-lietuviai-kas-pasikeite-ir-kas-nepasikeite-per-40-metu.d?id=67770256>>.

³⁹ BRANDIŠAUSKAS, V. 1941 m. birželio..., p. 172–173, 178.

⁴⁰ TRUSKA, Liudas. Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes. In TRUSKA, L. *Tautinis atgimimas...*, p. 212–226.

⁴¹ TRUSKA, Liudas. *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida*. Vilnius, 2005, p. 233.

Kiti tyrimai Sukilimo vadovaujančio centro klausimą pristato gerokai kompleksiau. Jie teigia, kad Berlyne veikęs LAF tebuvo vienas iš šios organizacijos centrų ir atliko ne tiek Sukilimo centrinės vadovybės, kiek pačios organizacijos „vienintelio lango į užsienį“ funkciją. Ši funkcija buvo įgyvendinama turima informacija apie sovietus ir padėtį Lietuvoje dalijantis su Abveru (Vokietijos karine žvalgyba). Mainais Abveras netrukdydavo LAF ryšininkams pereiti sieną ir taip komunikuoti su Lietuvoje veikusiais rezistentais. Toks abipusiškai naudingas bendradarbiavimas su priešininko priešininku nebuvo išimtis to meto sąlygomis ir nereiškę besąlygiško LAF pasidavimo nacių interesams. Dėl to, *istorinės klaidos* paradigmos atstovų pabrėžiamas Berlyno centro bendradarbiavimo su Abveru negatyvas yra vertinamas kaip nepagrįstas nacių specialiųjų tarnybų įtakos lietuvių antisovietinio pasipriešinimo kilmei eskalavimas⁴². Be to, teigiama, kad Berlyno centras, kurdamas planus, programas ir instrukcijas, neretai nutoldavo nuo Lietuvos realijų, o jo tekstai nebuvo aktyviai platinami Lietuvoje ir neturėjo didesnės įtakos lietuvių pagrindžiui⁴³. Esą gerokai efektyviau veikė Lietuvoje susikūrę rezistenciniai centrai. Ypač Kauno centras, pradėjęs veikti spalio 9 d., t. y. daugiau nei mėnesiu anksčiau už lapkričio 17 d. įkurtą Berlyno centrą. Vilniaus centras buvo laikomas vyriausiuoju pagrindžio veiklą koordinuojančiu padaliniu. Vilniuje planuota skelbti ir nepriklausomybę, tačiau sovietiniam saugumui dar 1941 m. gegužės–birželio mėnesiais suėmus šio padalinio vadovybę valstybės atkūrimo iniciatyva teko Kauno centrui, kuris, prasidėjus Sukilimui, pasivadino LAF vyriausiuoju štabu⁴⁴.

Aptartųjų išvadų prieštaras lemia ne tik skirtingos vertybinės pozicijos, iš kurių žvelgiama į Sukilimą, bet ir tas prieštaras palaikantys šaltinių disonansai. Besilaikantieji versijos apie esminę Berlyne veikusio LAF centro reikšmę, remiasi savo vaidmenį pabrėžusio K. Škirpos⁴⁵ liudijimais. Jiems oponuojantieji teikia pirmenybę Lietuvoje antisovietinio pasipriešinimo jėgas telkusių rezistentų P. Žukausko-Naručio⁴⁶ ar A. Damušio⁴⁷ tekstams. Tačiau šią poziciją gerokai sustiprina papildoma Sukilimo tyrimo prieiga – žvilgsnis į procesus pačioje 1940–1941 m. Lietuvos visuomenėje. Jis atskleidžia antisovietinio pasipriešinimo spontaniškumą, sporadišką augimą ir virsmą ginkluota kova. Esminiai tokio pasipriešinimo veiksniai kilo iš tuometinės sovietinės okupacijos tikrovės, o pirmiausia – iš priešinosi okupacinio režimo represijoms ir jo vykdomoms socialinėms bei ekonominėms transformacijoms⁴⁸. Dėl to Sukilimui rengėsi ir jame dalyvavo žmonių grupės, net nežinojusios apie LAF ar kitų didesnių

⁴² BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYS, S. et al. Op. cit., p. 601.

⁴³ Ibid., p. 600.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ ŠKIRPA, K. Op. cit.

⁴⁶ NARUTIS, P. Op. cit.

⁴⁷ DAMUŠIS, A. Op. cit., p. 3–9.

⁴⁸ BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYS, S. et al. Op. cit., p. 61–76; 599–604.

pogrindinių organizacijų buvimą, o detalesni empiriniai tyrimai atskleidžia, kad toks reiškinys buvo veikiau norma nei išimtis.

Pirmąjį tokį darbą parengė Rogeris Petersenas. Derindamas mikroistorinį empirinį tyrimą ir racionalaus pasirinkimo teorijos modelį, autorius tvirtino, kad esminės Lietuvos visuomenės priešiško sovietams atsiradimo priežastys buvo režimo įgyvendinti ekonominiai ir finansiniai pokyčiai, neigiamai paveikę vietos gyventojų padėtį, ir okupuoto krašto socialinės-politinės hierarchijos pasikeitimai, kai okupantai ne tik perėmė krašto valdymą, bet iki tol dominavusią lietuvių etninę grupę nustūmė žemiau tautinių mažumų⁴⁹. Intensyvėjant represijoms, priešiškas peraugo į pasipriešinimą, kuris kilo lokalių kaimo bendruomenių ir visuomeninių organizacijų (ypač Lietuvos ateitininkų federacijos ir Lietuvos šaulių sąjungos) pagrindu susitelkusiuose socialiniuose tinkluose. Juose funkcionuojantys socialiniai veiksniai generavo tarpusavio priklausomybę, pasitikėjimą ir lūkesčius, pagrindė pasirinktosios veiksmo formos racionalumą ir kūrė socialinį spaudimą „išsisukinėtojams“⁵⁰.

Ši koncepcija toliau plėtota S. Jegelevičiaus tyrimuose, akcentuojant, kad Lietuvoje antisovietinis pasipriešinimas kilo iš nepriklausomybės metais susiformavusios socialinės terpės, kurioje vyravę principai ir vertybės skatino at mesti sovietinės santvarkos legitimumą, o stiprėjančios okupantų represijos dar labiau sutelkė ir radikalizavo. Kalbėdamas apie Sukilimą mobilizavusias socialines jėgas, autorius išskyrė tris organizacinius subjektus: prie jau minėtų Ateitininkų federacijos ir Šaulių sąjungos pridėjo Lietuvos kariuomenę. Jo teigimu, šios organizacijos pirmiausia galėjo pradėti pasipriešinimui telkti žmones, bet „[v]isų pirma – savo žmones, kuriuos pažinojo iš bendros veiklos iki okupacijos“⁵¹. Pažymėtina, kad S. Jegelevičius, kitaip nei R. Petersenas, savo tyrimą siekė įvesti į Sukilimo istoriografijos polemikos lauką ir pabrėždamas, kad Lietuvos visuomenėje brendę antisovietinio pasipriešinimo procesai „nepriklausė nuo to, ar K. Škirpa Berlyne kūrė planus bei instrukcijas, ar būtų jų nekūręs“⁵², oponavo pronacistinę rezistencijos pobūdį akcentavusiems istorikams. Šiuo aiškinimu ėmė remtis ir naujausių paramilitarizmo reiškinų Lietuvos visuomenėje tyrinėtojai, detaliau plėtodami Šaulių sąjungos dalyvavimo antisovietinėje rezistencijoje siužetą⁵³. Tačiau toks aiškinimas vis dar neįtikino naujesnių istorinių darbų apie Sukilimą autorių, kartojančių *tiesą* apie Sukilimo kilmę iš LAF, o LAF – iš nacių⁵⁴. Šių skirtingų istoriografinių pozicijų tarpusavio prieštaravimo problemą tikslinga spręsti jas verifikuojant empiriniu tyrimu.

⁴⁹ PETERSEN, Roger D. *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*, Cambridge, 2001, pp. 34–35.

⁵⁰ Ibid., pp. 101–151.

⁵¹ JEGELEVIČIUS, Sigitas. Birželio sukilimo varomųjų jėgų klausimu. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. 29, p. 132.

⁵² Ibid.

⁵³ JOKUBAUSKAS, Vytautas; VAIČENONIS, Jonas; VAREIKIS, Vygantas; VITKUS, Hektoras. *Valia priešintis. Paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos*. Klaipėda, 2015, p. 113–117.

⁵⁴ VOREN, R. van. Op. cit., p. 66–72.

Pasipriešinimo genezės empirika

Aiškinimas, kad Sukilimas buvo Berlyno LAF parengtas ir įgyvendintas veiksmas, dažnai remiasi paties K. Škirpos liudijimu, kad lietuviai sukūrė „slaptą būsimos pagrindžio organizacijos skeletą planingam pasiruošimui ginkluotai kovai“ būtent jo patarimu ir jam vadovaujant⁵⁵. Tačiau realybė buvo sudėtingesnė. Berlyno LAF vadovaujantis centras, veikdamas ne pagrindžio sąlygomis, formalizavo savo struktūrą: pasirašė LAF steigiamąjį aktą, sudarė 20 komisijų (užsienio reikalų, krašto apsaugos, finansų, ideologijos ir kt.), rengė kitus programinius ir instrukcinius tekstus, sudarinėjo būsimųjų vyriausybių sąrašus, mezgė ryšius užsienyje, taip kurdamas plačios ir įtakingos organizacijos regimybę. Dėl to ir ryšius su juo palaikę Vilniaus bei Kauno rezistenciniai centrai ilgainiui perėmė LAF pavadinimą. Tačiau šis pavadinimas Lietuvoje tapo žinomas tik 1941 m. pavasarį, o pagrindis veikė jau nuo 1940 m. rudens.

Antisovietinis pagrindis Lietuvoje kilo iš 1938–1939 m. susiformavusios antiautoritarinės opozicijos ir rėmėsi jos organizacinėmis struktūromis, veikimo modeliais, žmogiškaisiais ir komunikaciniais ištekliais. Opozicijos konsolidacija prasidėjo dar 4-ojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvos krikščionims demokratams greta režimo kritikos ėmus propaguoti tautos vienybės idėją, kuriai pritarė dauguma Lietuvos nacionalinį valstybingumą palaikiusių, tačiau autoritarinio režimo politikai oponavusių politinių ir visuomeninių srovių. Lenkijos ultimatumo sąlygų priėmimu nusivylę krikščionys demokratai, valstiečiai liaudininkai ir voldemarininkai 1938 m. pabaigoje susibūrė į Lietuvos aktyvistų sąjungą (LAS), kuri ir tapo antisovietinio pagrindžio užuomazga. Jos veikloje dalyvavo su minėtomis politinėmis jėgomis siejamos organizacijos: krikdėmų Lietuvos ateitininkų federacija ir Lietuvių katalikų jaunimo federacija „Pavasaris“, liaudininkų studentų „Varpo“ draugija, voldemarininkų studentų korporacija „Lietuva“ ir kt. Intelektualus potencialas ir platūs organizaciniai ryšiai sudarė sąlygas platinti LAS laikraščius „Žygis“ ir „Bendras žygis“. Be to, organizacijos sutelkė ir pagrindinio veikimo, ir politinio nepaklusnumo akcijų, ir netgi – „Geležinio vilko“ kovinių grupių bei studentų ateitininkų „kovos būrių“ organizavimo patirtį⁵⁶. Po Vokietijos ultimatumo ir Klaipėdos praradimo LAS prisijungė prie dar platesnį skirtingų ideologinių srovių spektrą vienijusio Patriotinio fronto (PF). Jis buvo įkurtas 1939 m. balandžio 1 d. Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos iniciatyva, prisidedant Šaulių sąjungai ir netgi daliai provyriausybines Lietuvos tautininkų sąjungos bei Lietuvos tautinio

⁵⁵ ŠKIRPA, K. Op. cit., p. 21.

⁵⁶ SVARAUSKAS, Artūras. Studentai ateitininkai ir politika 1926–1940 metais. *Bažnyčios istorijos studijos*, 2010, t. 3, p. 135–172; SVARAUSKAS, Artūras. Valstybinė opozicija ir politinė krizė Lietuvoje 1940 m. okupacijos išvakarėse. *Istorija*, 2013, t. 90, p. 22–36.

jaunimo sąjungos „Jaunoji Lietuva“ narių⁵⁷. Nors jau balandžio pabaigoje PF veiklą režimas uždraudė, tačiau tai nesunaikino iš apačios kilusių visuomenės konsolidacijos iniciatyvų. Artūro Svarausko teigimu, šis vienybės vizijos epizodas buvo bene pirmasis po 1918 m., kai susitelkti bendram darbui buvo pasiryžę net nuolatiniai ideologiniai oponentai. Lietuvoje buvo kuriami PF skyriai. Pavyzdžiui, viename tokių Kalvarijoje įkurtų skyrių veikė trys katalikų srovės veikėjai, du voldemarininkai, vienas tautininkas, vienas radikalių kairiųjų pažiūrų darbininkas ir vietinis šaulių būrio vadas⁵⁸.

Lietuvos nepriklausomybės saulėlydžiu konsoliduojantis aktyviems visuomenės segmentams, politinės valdžios ambicijas puoselėjusios ir opozicinio veikimo patirtį sukaupusios struktūros suartėjo su tarpusavyje kompleksiskai socializuotomis prorežiminėmis organizacijomis. Socialinių ryšių kompleksiskumas (susisaistymas daugiau nei vienu ryšiu, kartu priklausant daugiau nei vienai organizacijai) yra laikomas patikima socialine baze kolektyviniam veiksmui prieš nepriimtą (pvz., sovietinį) režimą⁵⁹. Kompleksiškumą lėmė ankstesnės tautininkų pastangos plėsti savo atramą visuomenėje: inteligentus ir tarnautojus pritraukti į Lietuvos tautininkų sąjungą, jaunimą ir moksleivius – į „Jaunosios Lietuvos“ ir Skautų sąjungas. Be to, plėtota protautininkiškų, specifinėms profesinėms grupėms skirtų, organizacijų – Lietuvių mokytojų tautininkų dr. Jono Basanavičiaus sąjungos, studentų korporacijos „Neo-Lithuania“, Jaunųjų ūkininkų ratelių sąjungos – veikla. Režimas tapo Vilniui vaduoti sąjungos globėju ir taip monopolizavo vadovavimą Lietuvos visuomenėje itin populiariai Vilniaus vadavimo kampanijai⁶⁰. Buvo sustiprinta provyriausybinė orientacija ir įvairių politinių pažiūrų atstovus vienijusioje Šaulių sąjungoje. Sumažinus jos savarankiškumą ir eliminuojant opozicinių jėgų pasireiškimo galimybes, šauliai buvo spraudžiami į tautininkų politinės linijos rėmus ir stumiami iš visuomeninės veiklos į krašto gynybos funkcijos lygmenį⁶¹.

Prorežiminės organizacijos proteguotos ir jų narių skaičius gausintas suteikiant jiems geresnes sąlygas įsidarbinti valstybės institucijose. Tai buvo ypač aktualu provincijos inteligentijai, kuriai valstybės tarnyba buvo pagrindinė erdvė karjerai⁶². Dėl to 4-ajame dešimtmetyje įprastas tapo skirtingų socialinių tinklų kompleksiško

⁵⁷ JUREVIČIŪTĖ, Aušra. Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga ir jos vaidmuo vidaus politikoje 1927–1940 metais. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 18, p. 209–255.

⁵⁸ SVARAUSKAS, A. Studentai ateitininkai..., p. 148.

⁵⁹ McADAM, Doug; PAULSEN, Ronnelle. Specifying the Relationship between Social Ties and Activism. *American Journal of Sociology*, 1993, vol. 99, no. 3, pp. 640–667.

⁶⁰ MAČIULIS, Dangiras. Apie dvi propagandines kampanijas XX a. tarpukario Lietuvoje. In *Propagandos virsmai ir nekintamumas: tarpdisciplinis požiūris* (Inter-studia humanitatis, nr. 9). Sud. M. GRIGALIŪNAS, Šiauliai, 2009, p. 119–139.

⁶¹ KUODYS, Modestas. *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2009, p. 165–166.

⁶² MIKALAUSKAS, Arvydas. *Valstybės tarnautojai ir valstybės tarnyba pirmojoje Lietuvos Respublikoje (1918–1940 m.)*. Daktaro disertacija. Kaunas, 2007, p. 39–43; NEFAS, Mindaugas. Šauliai valstybės tarnyboje ir valstybinėse įmonėse Klaipėdos krašte 1923–1939 m. *Istorija*, 2012, t. 86, p. 3–10.

susipynimo reiškinys: dalyvavimas bent trijų keturių organizacijų veikloje. Išnagrinėjus dešimtyje skirtingų Lietuvos apskričių veikusių Tautininkų sąjungos padalinių statistinius duomenis aiškėja, kad populiariausia organizacija tarp tautininkų buvo Šaulių sąjunga. Jai priklausė vidutiniškai apie 34 proc. tautininkų, o paskirais atvejais šis nuošimtis svyravo nuo 25 proc. (Marijampolės apskr.) iki 38–39 proc. (Mažeikių, Raseinių ir Šiaulių apskr.). „Jaunajai Lietuvai“ ir „Ūkininkų vienybei“ priklausė po 12 proc. tautininkų, o Sąjungai Vilniui vaduoti ir J. Basanavičiaus mokytojų sąjungai – atitinkamai 11 ir 8 proc. tautininkų⁶³. Atkreiptinas dėmesys į pastarosios, to meto visuomenėje gana negausios, profesinės grupės atstovų aktyvumą vienijant skirtingų provyriausybinį organizacijų narius. Apie 60 proc. Mokytojų sąjungos narių buvo šauliai, 50 proc. priklausė Vilniui vaduoti sąjungai, 35 proc. – Tautininkų sąjungai, 20 proc. – jaunalietuviams⁶⁴. Dauguma šaulių, panorusių dalyvauti ir kitose politinėse-visuomeninėse veiklose, taip pat rinkosi protautininkiškas organizacijas: 4-ojo dešimtmečio viduryje apie 9,5 proc. šaulių buvo tautininkai, apie 7,5 proc. – jaunalietuviai⁶⁵. Taigi provyriausybinė Lietuvos visuomenės dalis telkėsi į skirtingų organizacijų ryšiais susaistytus socialinius tinklus, užtikrinusius nuolatinę tarpusavio komunikaciją ir sąveiką. Nors tarp šių organizacijų kartais netrūko įtampos, Tautininkų sąjungos vadovybė laikėsi pozicijos, kad visos jos privalo veikti sutartinai, ir buvo uždraudusi tarpusavio kritiką⁶⁶. Tautininkų siekis išstumti krikdemų ir juos rėmusios Katalikų Bažnyčios įtaką iš įvairių visuomeninio gyvenimo sferų lėmė trintį ir tarp šioms dviem skirtingoms jėgoms prijaučiančių visuomenės grupių. Pavyzdžiui, jaunalietuvių veiklos ataskaitose netrūko įrašų, kad „su tautiškomis organizacijomis santykiai geri, išskiriant pavasarininkus“⁶⁷, o provyriausybiniai jaunalietuviai ir skautai aktyviai varžėsi su katalikiškais ateitininkais (pastarųjų veikla gimnazijose uždrausta 1930 m.)⁶⁸. Tačiau neretai vienos ir kitos toje pačioje vietovėje veikusios organizacijos taikiai koegzistavo, daliai jų narių tuo pat metu priklausant ir tautininkiškoms ir katalikiškoms struktūroms. Šis reiškinys 4-ojo dešimtmečio pabaigos platesnės anksčiau konkuravusių politinių-visuomeninių srovių konsolidacijos sąlygomis tapo norma (ypač provincijoje). Pavyzdžiui, 1939 m. į Zarasų gimnazijos šaulių būrį įstojo gimna-

⁶³ 1931–1932 m. Lietuvos tautininkų sąjungos Alytaus, Biržų, Kauno, Kretingos, Marijampolės, Mažeikių, Raseinių, Rokiškio, Seinų ir Šakių apskr. padalinių statistiniai duomenys ir narių sąrašai, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau LCVA), f. 554, ap. 3, b. 24, l. 3–160.

⁶⁴ MAČIULIS, Dangiras. Lietuvių mokytojų tautininkų Dr. J. Basanavičiaus sąjungos veikla (1927–1940). *Lituanistica*, 2004, t. 59, nr. 3, p. 1–21.

⁶⁵ JOKUBAUSKAS, Vytautas. Lietuvos šauliai tarpukariu: lietuviai, katalikai, *visuomenės elitas*. In *Paramilitarism in the Eastern Baltics, 1918–1940: Cases Studies and Comparisons* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXVIII). Ed. by V. JOKUBAUSKAS, V. SAFRONOVAS, V. VAREIKIS. Klaipėda, 2014, p. 87, 89.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 89.

⁶⁷ Lietuvos tautinio jaunimo „Jaunoji Lietuva“ sąjungos Antazavės skyriaus 1938 m. veikimo apyskaita, 1938-12-31. LCVA, f. 954, ap. 1, b. 100, l. 5ap.

⁶⁸ MAČIULIS, Dangiras. Moksleiviai ateitininkai nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): veikimo laisvė ir politinis režimas. *Bažnyčios istorijos studijos*, 2010, t. 3, p. 38.

zistai ateitininkai (nuo 1934 m.) Adolfas Blažiūnas⁶⁹, Bronius Mikita⁷⁰ ir Jonas Rukas⁷¹. Šiaulių apskr. Lygumų šaulių būrio narys (nuo 1937 m.) Jonas Čiuberskis 1939 m. įstojo į pavasarininkų Lygumų kuopą, 1940 m. balandį tapo kuopos išdininku⁷².

Opozicinės nuostatos stiprėjo ir tarp Lietuvos karininkijos. Nors tautininkai negailėjo pastangų užtikrinti tolesnę karininkų paramą režimui, jų palaikymas nebuvo absoliutus. Nusivylimas autoritariniu valdymu lėmė alternatyvių požiūrių sklaidą. Dažnėjo karininkų ryšiai su voldemarininkais⁷³. Nemažą įtaką daliai karininkijos darė ir krikščionių demokratų stovykla, kuriai palankiais karininkais laikyti ir divizijos generolai (div. gen.) Stasys Raštikis bei Stasys Pundzevičius⁷⁴. Neutrūko katalikiškų organizacijų atstovų ryšių su žemesnių laipsnių karininkais. Pavyzdžiui, 1938 m. karininko tarnybą 2-ajame Ulonų pulke pradėjo būsimo Kauno LAF štabo narys leitenantas (ltn.) Vytautas Stonis, kuris dėl priklausymo ateitininkų organizacijai 1935 m. buvo pašalintas iš Raseinių gimnazijos (į karo mokyklą įstojo baigęs gimnaziją eksternu)⁷⁵.

Taip Lietuvos visuomenėje susiformavo įvairialypė politiška aktyvi socialinė terpė, kuri savaime mobilizavosi antisovietiniam pasipriešinimui. Priešintis skatino pati pirmųjų okupacijos savaičių realybė – jau 1940 m. liepos 7 d. patvirtintas tautininkų, krikščionių demokratų, liaudininkų, socialdemokratų, jaunalietuvių, šaulių, voldemarininkų ir kt. „vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planas“. Tai tapo masinių areštų pradžia. Jau 1940 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais buvo suimta daugiau nei 1 300 žmonių – daugiausia minėtų partijų ir organizacijų narių, valstybės tarnautojų, pareigūnų, karininkų, mokytojų ir kt.⁷⁶ Be to, okupantų pradėti įvairių sričių pertvarkymai transformavo iki tol egzistavusią socialinę tvarką, tuo sukeldami nemažos dalies lietuvių priešišumą⁷⁷. Represijas ir nemalonius pokyčius patiriančių visuomenės grupių protestas prieš okupaciją davė pradžią antisovietiniam pogrindžiui, kurio branduoliu tapo 1938–1939 m. antirežiminėse LAS ir PF akcijose aktyviai dalyvavusios grupės. Pavyzdžiui, Kauno LAF vadovaujantis centras jau 1940 m. rudenį pradėjo kurtis Kauno studentų korporacijų

⁶⁹ Adolfo Blažiūno parodymai, 1941-02-16. *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau LYA), f. K-1, ap. 58, b. 7548/3, l. 32–35.

⁷⁰ Broniaus Mikitos parodymai, 1941-02-07. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7548/3, l. 52–53.

⁷¹ Jono Ruko parodymai, 1941-02-05. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7548/3, l. 11–13.

⁷² Šaulio Jono Čiuberskio tarnybos lapas, 1937-07-11. LCVA, f. 561, ap. 21, b. 78, l. 25–27; Lietuvos katalikų jaunimo „Pavasario“ vyrų sąjungos pranešimas apie Lygumų kuopos valdybos sudėtį, 1940-04-06. LCVA, f. 412, ap. 9, b. 1161, l. 14.

⁷³ VAIČENONIS, Jonas. *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*. Vilnius, 2004, p. 166–167.

⁷⁴ LABANAUSKAS, Ramūnas. *Jaunųjų katalikų sąjūdžio genezė, ideologiniai principai ir jų realizavimo praktika (1919–1940)*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2011, p. 170.

⁷⁵ Vytauto Stonio savarankiški parodymai, [be datos]. LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16999/3, l. 26 ap.–27.

⁷⁶ ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Teroras, 1940–1958 m.* Vilnius, 2013, p. 26–30.

⁷⁷ PETERSEN, Roger D. *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*, Cambridge, 2002, pp. 20–23, 40–42.

koalicijos pagrindu. Iš koalicijos organizacijų vadovų buvo suformuota jos vadovybė, kurioje net 22 iš 32 narių (69 proc.) buvo ateitininkai: daugiausia, net 16 ateitininkų, priklausė inžinerijos studentų ateitininkų korporacijai „Grandis“, o penki – medicinos studentų ateitininkų korporacijai „Gaja“. „Grandies“ narys Pilypas Žukauskas-Narutis tapo koalicijos pirmininku. Jo pavaduotoju išrinktas „Gajos“ atstovas Bronius Stasiukaitis. Kitoms studentų korporacijoms atstovavo tautininkų korporacijos „Neo-Lithuania“ narys Jurgis Valiulis (Karolis Drunga), atsargos karininkų korporacijos „Ramovė“ narys Stasys Jucevičius, skautų korporacijos „Vytis“ narys Juozas Milvydas, valstiečių liaudininkų korporacijos „Varpas“ narys Vilius Vileišis.

Koalicijoje mezgėsi ne tik studentų, bet ir korporacijų filisterių ryšiai. Dalis filisterių priklausė VDU akademiniam personalui, kiti – absolventų profesinėms grupėms. Taip į rezistentų tinklą pynėsi ir įtakingais pagrindžio organizatoriais tapo Technikos fakulteto dėstytojas, korporacijos „Grandis“ filisteris A. Damušis ir ekonomistas, buvęs studentų ateitininkų vyrų korporacijos „Kęstutis“ narys Leonas Prapuolenis. Pirmasis iš jų palaikė ryšį su VDU dėstytojais (Juozu Ambrazevičiumi, Zenonu Ivinskiu, Jonu Griniumi, Juozu Meškausku, Pranu Padalskiu-Padaliu), atlikusiais pasipriešinimo ideologinių ir politinių vadovų funkciją, o jų parengti studentai ateitininkai vykdė praktinį darbą⁷⁸. Antrasis – buvo vienas LAS kūrėjų, disponavęs ryšiais Vokiečių kontroliuojamoje teritorijoje, kurie apėmė ne tik jaunųjų katalikų aplinką, bet ir valstiečius liaudininkus bei voldemarininkus⁷⁹. Taigi susibūrus politinės opozicinės veiklos patirties, potencialo ir ambicijų turintiems asmenims, antirežiminis studentų ir filisterių sambūris išaugo į rezistentinį centrą, vėliau perėmusį LAF pavadinimą.

Dalis LAF Kauno vadovaujančiojo centro narių ateitininkų glaudžiai bendradarbiauvo su katalikų jaunimo federacija „Pavasaris“. Pavyzdžiui, ateitininkų korporacijos „Gaja“ atstovas Kazys Ambrozaitis buvo „Pavasario“ vyrų sąjungos Sporto skyriaus vadovas. Jis priklausė vienam iš slaptų penketukų (penkių narių grupei) kartu su „Pavasario“ federacijos reikalų vedėju Stasiu Šliūpu⁸⁰. Kiekvienas slapto penketuko narys priklausė ir kitam analogiškam dariniui, taip jungdamas atskiras rezistentų grupes į platesnį organizacinį audinį. „Pavasario“ federacijos antisovietinė veikla buvo glaudžiai susijusi su Prano Dielininkaičio vadovaujama Lietuvos krikščionių darbininkų sąjunga (LKDS). „Pavasario“ federacijos bei LKDS vadovybei priklausantys asmenys jau 1940 m. gruodžio pirmojoje pusėje pradėjo leisti antisovietinį laikraštį „Laisvoji Lietuva“, o LKDS reikalų vedėjas Vincas Kalakauskas metų pabaigoje tapo ryšininku

⁷⁸ LABANAUSKAS, Ramūnas. Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2 (28), p. 17.

⁷⁹ BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYŠ, S. et al. Op. cit., p. 77–80.

⁸⁰ LABANAUSKAS, R. Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis..., p. 17.

tarp Lietuvos ir Berlyno rezistencinių centrų⁸¹. Kuriantis antisovietiniam pasipriešimui buvo svarbus katalikiško laikraščio „XX amžius“ bendradarbių tinklas ir jo ryšiai su buvusiomis Lietuvos kariuomenės struktūromis, ypač su Generalinio štabo Antruoju skyriumi, kuris nepriklausomybės metais naudojosi laikraščio bendradarbiais žvalgybinei informacijai rinkti⁸².

Kariuomenės ir oficialiai išformuotos Šaulių sąjungos narius LAF Kauno rezistencinio centro vadovybės ryšiai pasiekė ir įvairiais kitais keliais. Viena svarbiausių centro figūrų Juozas Vėbra, VDU Organinės chemijos technologijos katedros vedėjas ir Ginklavimo tyrimų laboratorijos vadovas, buvo atsargos (ats.) pulkininkas (plk.), palaikęs draugiškus ryšius su div. gen. Stasiu Pundzevičiumi ir ats. plk. Jonu Petruičiu. Primasis Sukilimo metu kartu su J. Vėbra tapo LLV sudarytos Krašto gynimo tarybos nariu, antrasis buvo vienas iš pasipriešinimo struktūros „Šaulių mirties batalionas“ ir Alytaus apskrityje besikūrusios antisovietinės organizacijos „Geležinis Vilkas“ kūrėjų⁸³. Su Panevėžio apskr. pasipriešinimo grupėmis komunikavo P. Žukauskas-Narutis, Šiaulių apskr. – J. Milvydas, Raseinių apskr. – V. Stonis ir kt.⁸⁴ Taip LAF Kauno centro struktūros, išnaudodamos iš skirtingų Lietuvos vietovių kilusių rezistentų ryšius, skverbėsi į Lietuvos provinciją ir mezgė ryšius su ten veikusiomis savarankiškomis pagrindžio grupėmis.

Panašiu principu plėtėsi ir Vilniaus LAF centro sudėtis bei ryšiai. Centrą organizuoti pradėjo minėtojo div. gen. S. Pundzevičiaus vadovaujamos 179-osios RA šaulių divizijos štabo operacijų skyriaus karininkai majoras (mjr.) Vytautas Bulvičius ir kapitonas (kpt.) Juozas Kilius bei Vilniaus savivaldybės tarnautojas advokatas Aleksas Kamantauskas. Netrukus prie organizacijos prisidėjo teisininkai Mykolas Naujokaitis ir Vladas Nasevičius, ekonomistai P. Padalskis-Padalis, Jonas Markūnas ir Antanas Petkelis, mokytojai Antanas Skripkauskas ir Stasys Mockaitis, Vilniaus universiteto (VU) Teisės fakulteto prodekanas Stasys Žakevičius-Žymantas. Pagrindis buvo organizuojamas penketukų principu, išnaudojant asmeninius ryšius. V. Bulvičius ir J. Kilius ieškojo patikimų asmenų lietuviškuose daliniuose Vilniuje, Rokiškyje ir Kupiškyje. M. Naujokaitis pagrindžio struktūrą plėtė išnaudodamas ryšius Skautų sąjungoje. J. Markūnas, S. Mockaitis, A. Petkelis, A. Skripkauskas ir kt. įsiliejo į savarankiškos pagrindžio organizacijos „Šaulių mirties batalionas“ penketukus. Šią organizaciją, aktyviausiai veikusią Vilniuje, Kaune, Raseiniuose ir Marijampolėje, sudarė daugiausia Šaulių sąjungos nariai, tačiau žmonės joje telkėsi ir kitų kompleksiškų socialinio solidarumo formų pagrindu. Pavyzdžiui, iš suimto 101 organizacijos nario 50 tarpukariu priklausė Šaulių sąjungai, 24 tarnavo policijoje, 8 buvo Tautininkų sąjungos, 2 – vol-

⁸¹ LABANAUSKAS, R. *Jaunųjų katalikų sąjūdžio genezė...*, p. 218.

⁸² LABANAUSKAS, R. *Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis...*, p. 20.

⁸³ *Ibid.*, p. 17.

⁸⁴ BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYŠ, S. et al., p. 83.

demarkacinių „Geležinio Vilko“, 17 – kitų organizacijų nariai. Nors penketukų sistema turėjo padėti išlaikyti veikimo konspiraciją, tačiau jau 1941 m. gegužės–birželio mėnesiais dauguma LAF Vilniaus centro ir dalis „Šaulių mirties bataliono“ narių buvo suimti. Vienas iš nedaugelio suėmimo išvengusių LAF Vilniaus centro atstovų S. Žakevičius-Žymantas birželio 23 d. VU Teisės fakulteto patalpose sukvietė rezistentų pasitarimą, kuriame nutarė 19 val. pradėti Sukilimą. Tačiau tai padaryta jau po to, kai savarankiškų ir decentralizuotų ginkluotų veiksmų prieš sovietus ėmėsi Vilniuje dislokuotuose 29-ojo RA teritorinio šaulių korpuso daliniuose tarnavę lietuviai, tapę pagrindine Sukilimo Lietuvos sostinėje jėga⁸⁵.

LAF struktūrų vaidmens antisovietinio pagrindžio genezei neleidžia sureikšminti ir faktas, kad, be jo, 1940–1941 m. Lietuvoje veikė gerokai daugiau savarankiškai susiformavusių pasipriešinimo organizacijų: Laisvosios Lietuvos sąjunga, Lietuvos aktyvistų sąjūdis, Lietuvos apsaugos gvardija, Lietuvos armijos kovotojai, Lietuvos gelbėjimo ratelis, Lietuvos išlaisvinimo komitetas, Lietuvos išlaisvinimo sąjunga, Lietuvos laisvės armija, Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga, Lietuvos mylėtojų draugija, Lietuvai gelbėti komitetas, Lietuvių aktyvistų partizanų sąjūdis, Lietuvių aktyvistų sąjunga, Lietuvių fašistų baudžiamoji rinktinė, Krašto mylėtojų sąjunga, Tėvynės mylėtojų sąjunga, Visų Lietuvių brolija, „Partizanai“, „Saugūnas“, „Geležinis Vilkas“ (Alytaus apskr. ir Šakiuose), „Geležinio Vilko“ brigada, Kauno partizanų dalinys ir kt.⁸⁶. Dalis jų 1941 m. pavasarį užmezgė ryšius su LAF Kauno ir Vilniaus vadovaujančiais centrais, tačiau ir toliau veikė savarankiškai. Daugumos minėtų organizacijų veikla buvo gana lokali (apribota vieno ar kelių valsčių, miesto, rečiau – apskrities teritorijos), o ją dažniausiai rodė antisovietinių atsišaukimų platinimas. Vien 1941 m. sausio 1 d. –gegužės 15 d. Lietuvoje į NKGB rankas pateko mažiausiai 583 antisovietiniai atsišaukimai. Už jų platinimą suimti 122 žmonės iš įvairių Lietuvos apskričių: Alytaus, Kauno, Raseinių, Rokiškio, Šakių, Telšių, Trakų, Utenos, Ukmergės, Vilkaviškio, Vilniaus⁸⁷. Taigi lietuvių antisovietinio pagrindžio ryšys su 1938–1939 m. antirežiminėmis struktūromis, antisovietinių organizacijų įvairovė, jų platus, tačiau decentralizuotas ir savarankiškas veikimas rodo, kad pasipriešinimas kilo pačioje Lietuvos visuomenėje, o ne buvo *importuotas* iš Berlyno.

⁸⁵ BRANDIŠAUSKAS, V. *Siekiai atkurti...*, p. 52–60; BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYS, S. et al. Op. cit., p. 90–104, 132–133, 454.

⁸⁶ BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYS, S. et al. Op. cit., p. 77.

⁸⁷ ANUŠAUSKAS, A. Op. cit., p. 55.

Sukilimo provincijoje atvejai

LAF ir kitų 1940–1941 m. Lietuvoje veikusių pagrindinių organizacijų įtaka ir reikšmė Sukilimo vyksmui nebuvo lemiama. Dėl sovietinio sekimo ir represijų pagrindžio organizacinė plėtra tiek pagrindiniuose miestuose, tiek provincijoje galėjo remtis tik gana ribotu patikimų asmenų skaičiumi, kurį dar labiau susiaurino 1941 m. pavasario ir vasaros pradžios areštai bei trėmimai. Dėl to, Lietuvos teritorijoje prasidėjus karo veiksmams, LAF ir kitos antisovietinės organizacijos tapo tik vienu iš sukilėlių būrių kūrimosi išteklių. Daug kur sukilėlių pagrindu tapo nuo suėmimų besislapstantys žmonės, kurie dar 1941 m. pavasarį pradėjo burtis į grupes ir ginkluotis. Šios grupės paprastai susitelkdavo aplink buvusius vietinių visuomeninių organizacijų vadovus ir narius, tarnautojus, policininkus, kurie buvo ir to meto lokalių bendruomenių lyderiai, ir sovietinio režimo persekiojamieji. Prie ginkluotų grupių prisidėjo tremiamų šeimų nariai, kuriems pavyko išvengti deportacijų. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro Piotro Gladkovo įsakyme nurodoma, kad dalis neištremtų „priešiškų elementų“ sudarė ginkluotas „banditų gaujas“, kurios dar iki birželio 21 d. pradėjusios veikti Marijampolės, Rokiškio, Šiaulių, Utenos ir kt. apskričių miškuose⁸⁸. Birželio 23 d. ryte per Kauno radiją paskelbtas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas paskatino prie sukilusiųjų jungtis iki tol pasipriešinime nedalyvavusius gyventojus. Neretai sukilėlių padaliniai buvo formuojami ir spontaniškuose viešuose susibūrimuose, kur vietos žmonės sudarinėjo savivaldos komitetus, tarėsi dėl bendrų veiksmų. Nors pagrindininkai dažniausiai aktyviai dalyvaudavo šiuose procesuose (ypač tie, kurie iš pagrindžio išėjo jau apsiginklavę), ne menkesnis vaidmuo juose teko ir stabilesniems dar tarpukariu nusistovėjusiems socialiniams tinklams, kurie ypač išnaudoti atkuriant vietos savivaldos institucijas, užtikrinant jų apsaugą bei gyvenviečių kontrolę. Naujai formuojamiems sukilėlių būriams organizacinės struktūros pavyzdžiais dažniausiai tapdavo buvusieji šaulių būriai, o ankstesnieji šauliški įsipareigojimai veikė kaip paskata stoti į rezistentų padalinius. Mobilizuojančių veiksmų funkciją atliko ir kitos socialinio solidarumo formoms, kurias dažniausiai reprezentavo politinių ar kultūrinių visuomeninių organizacijų tinklai, giminytės, kaimynystės, asmeninės draugystės ryšiai, antisovietinis nusiteikimas, o kartais – ir siekis išvengti sukilėlių bausmės už ankstesnį kolaboravimą su sovietais.

Socialinių veiksmų reikšmę Sukilimo mobilizacijai tikslinga iliustruoti nagrinėjant lokalių atvejų empiriką. Pavyzdžiui, Kauno apskr., kur LAF veikla buvo viena aktyviausių, pagrindžio ryšių gijos susipynė su tarpukariu veikusių organizacijų struktūromis. Jų organizuoto pasipriešinimo iniciatyvos pasiekė ir atokesnių valsčių bendruome-

⁸⁸ BUBNYS, Arūnas. 1941 m. Birželio sukilimas Šiaurės rytų Lietuvoje. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. 29, p. 141–169.

nes. Taip užmegzti ryšiai su Kruonio vlsč. Darsūniškio miestelyje jau nuo pat 1940 m. rudens veikusia pagrindine organizacija – Lietuvos gelbėjimo rateliu, į kurią susibūrė vietiniai šauliai, tautininkai, jaunalietuviai ir jaunųjų ūkininkų ratelio nariai. 1941 m. vasarį į grupę įsiskverbus sovietų saugumo agentūrai, nustatyta, kad organizacijos nariai gauna žinių apie Kauno studentų ir Vilniuje dislokuotos Lietuvos kariuomenės pasirengimą „maištauti“. Netrukus dalis grupės narių buvo areštuoti⁸⁹, tačiau branduolys išliko. Jį sudarė: Jeronimas Grabauskas, buvęs pasienio policininkas⁹⁰; Pranas Maciulevičius, eigulys, buvęs šaulių būrio vadas, Tautininkų sąjungos ir 1927–1930 m. veikusios „Geležinio Vilko“ organizacijos narys⁹¹; Steponas Rudžionis, kunigas, buvęs Katalikų veikimo centro ir LŠS narys, 1927–1929 m. priklausęs ir Tautininkų sąjungai⁹². Prasidėjus Sukilimui, šie žmonės būrė vietos kovotojus, naudodamiesi anksčiau organizaciniais ryšiais. Sukilėlių padalinių pagrindu tapo P. Maciulevičiaus sutelkti jam anksčiau pavaldūs šauliai. Šaulių sąjungai priklausė mažiausiai 31 iš visų 113 sukilėlių (27 proc.), kurie kovojo gretimai veikusiuose Darsūniškio ir Kruonio būriuose⁹³. Šaulių mobilizacijos iniciatyva atitiko bendrą Kauno karo komendantūros poziciją, kurią atskleidžia birželio 24 d. išleistas komendantos įsakymas: „(š)aulių būrių vadai ir jų padėjėjai tuojau organizuoja šaulių būrius tose pat vietose ir tose pat būstinėse, kuriose jie buvo 1940 m. birželio mėn. 15 d. Visi šauliai tuojau prisistato savo būrių vadams ar jų padėjėjams būrio štabo būstinėje“⁹⁴. Nepaisant to, sukilėlių būrių sudėtis buvo gerokai margesnė. Pavyzdžiui, kunigo S. Rudžionio paskatinti Darsūniškio sukilėliais tapo ir tarpukariu su šauliais konfrontavusiai katalikų organizacijai „Baltasis žirgas“ priklausę žmonės. Mažiausiai vienas jų – Jonas Paulavičius – nuo 1940 m. rudens buvo spėjęs tapti komjaunuoliu. Savo stojimą į sukilėlių būrį jis motyvavo bai-

⁸⁹ LSSR NKVD Kauno apskr. agentūrinė byla „Kalviai“, 1941-03-08 – 1989-10-25. LVA, f. K-30, ap. 1, b. 1022, l. 21–22, 169–169 ap.

⁹⁰ Pasienio policijos Trakų boro policininko Jeronimo Grabausko asmens byla, 1924–1940 m. LCVA, f. 1120, ap. 2, b. 111, l. 1–17; Jeronimo Grabausko parodymai, 1952-09-04. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 28088/3, l. 29–32; Jeronimo Grabausko parodymai, 1953-03-10. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 28088/3, l. 40–46.

⁹¹ Lietuvos tautininkų sąjungos Darsūniškio skyriaus liudijimas, 1928-06-29. LCVA, f. 554, ap. 1, b. 37, l. 39; Lietuvos Tautinės apsaugos „Geležinis Vilkas“ Trakų apskr. grupės sąrašas, 1928–1929 m. LCVA, f. 563, ap. 1, b. 143, l. 56; Prano Maciulevičiaus parodymai, 1944-09-27. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 38508/3, l. 12–14.

⁹² Stepono Rudžionio parodymai, 1945-04-12. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 7865/3, l. 162–163.

⁹³ Darsūniškio būrio šaulių registracijos knyga, 1937–1940 m. LCVA, f. 561, ap. 7, b. 46, l. 1–21; Darsūniškio būrio šaulių sąrašas, 1939-09-18/22. LCVA, f. 561, ap. 7, b. 30, l. 24; Kruonio būrio šaulių registracijos knyga, 1937–1940 m. LCVA, f. 561, ap. 7, b. 54, l. 1–10; Kovaičių būrio šaulių registracijos knyga, 1937–1940 m. LCVA, f. 561, ap. 7, b. 112, l. 1–14; Trakų šaulių rinktinės vado įsakymas Nr. 13 dėl Kruonio vlsč. šaulių būrių perdavimo Kauno šaulių rinktinei, 1940-04-15. LCVA, f. 561, ap. 7, b. 78, l. 35; Kruonio šaulių partizanų sąrašas, 1941-06-30. LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 71; Antano Maciulevičiaus, Prano Maciulevičiaus, Jono Paulavičiaus, Jono Šiugždos, Antano Zavistanavičiaus baudžiamoji byla. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 38508/3; Jeronimo Grabausko baudžiamoji byla. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 28088/3; Jurgio Sakalausko baudžiamoji byla, LVA, f. K-1, ap. 58, b. 4051/3.

⁹⁴ KNEZYS, Stasys. Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2000, nr. 1 (7), p. 122–167.

me, kad sukilėliai jį nubauss⁹⁵. Neatmestina, kad dėl panašių priežasčių su juo į būrį įstojo dar bent trys komjaunuoliais laikyti asmenys⁹⁶.

Kretingos apskr. pagrindis formavosi kiek savitai. Dėl sienos su Vokietija artumo čia didesnė įtaką įgijo per pasiuntinius gaunamos Berlyno LAF centro instrukcijos, o 1941 m. sausio pradžioje sudaryta apskrities LAF organizacijos vadovybė – buvęs Kretingos apskrities policijos viršininkas Jonas Ramanauskas, Kretingos šaulių rinktinės vado padėjėjas kpt. Osvaldas Žadvydas ir keletas kitų – ėmė burti jau nuo 1940 m. rudens decentralizuotai veikusias pasipriešinimo grupes⁹⁷. Nepaisant to, šios didesnės centralizacijos iniciatyvos nesumažino spontaniškumo dėmens vietos Sukilimo procesuose. 1941 m. balandžio–gegužės mėnesiais vykę pagrindinių Kretingos apskr. LAF vadovų ir dalies pagrindininkų suėmimai sutrikdė rezistencinę veiklą, todėl apskrities teritorijoje prasidėjus karo veiksams sukilėlių būrių pagrindu tapo vietiniai šaulių būriai. Nemaža dalis jų narių anksčiau pagrindžiui nepriklausė. Sukilėlių padaliniuose šaulių nuošimčiai svyravo nuo 12 proc. (Palangos būrys) iki 83 proc. (Lenkimų būrys)⁹⁸.

LAF veiklos aktyvumas Šiaulių mieste ir apskrityje buvo mažesnis⁹⁹, tačiau Sukilimo šiose vietovėse organizacinės ypatybės atitiko anksčiau aptartus atvejus. Pavyzdžiui, Šiaulių apskr. Lygumų vlsč. jau pačioje sovietų okupacijos pradžioje ėmė veikti antisovietinio pasipriešinimo grupė, kurią įkūrė Lygumų pradžios mokyklos vedėjas Stasys Jarmala, mokytojas Aleksandras Keniausis ir keletas kitų patikimų mokytojų. Rezistentai asmeninių ryšių kanalais gavo informacijos apie antisovietinio LAF egzistavimą, patys rašė ir platino atsišaukimus, tačiau jų veikla apsiribojo artimiausiais kolegomis¹⁰⁰. Nepaisant to, Lietuvoje prasidėjus karo veiksams, į Lygumų miestelio sukilėlių būrį įstojo apie 100 kovotojų. Būrio organizatoriumi ir vadu tapo minėtas pagrindžio grupės narys A. Keniausis, kurio padėtį, tikėtina, lėmė gana platūs socialiniai ryšiai. Jis, būdamas Lietuvos kariuomenės ats. jaunesnysis leitenantas (j. ltn.), vadovavo Lygumų šaulių būriui ir priklausė vietos jaunalietuvių skyriui¹⁰¹, todėl burdamas sukilėlius pirmiausia rėmėsi šių organizacijų ryšiais¹⁰². Vienas sukilėlių, Aleksas

⁹⁵ Jono Paulavičiaus parodymai, 1944-09-27. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 38508/3, l. 86–89.

⁹⁶ Prano Maciulevičiaus parodymai, 1944-09-27. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 38508/3, l. 12–14.

⁹⁷ RUKŠĖNAS, Alfredas. Pasipriešinimas Kretingos, Telšių ir Mažeikių apskrityse pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu (1940–1941 m.). *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 2 (26), p. 7–32.

⁹⁸ GIRDŽIŪTĖ, Ž. Op. cit., p. 14.

⁹⁹ GREIMAS, Algirdas Julius. Apie 1941 metus Lietuvoje. *Akiračiai*, 1992, nr. 6 (240), p. 7.

¹⁰⁰ JARMALAITĖ-PAULIUKONIENĖ, Danutė. Audrūnas: Kęstučio apygardos štabo narys, mokytojas Stasys Jarmala (Vincas Ulevičius)-Šarūnas, Briedis, Audrūnas. *Laisvės kovų archyvas*, 2002, t. 32, p. 59–66.

¹⁰¹ Aleksandro Keniausio šaulio asmens byla, 1937-02-14. *LCVA*, f. 561, ap. 1, b. 399, l. 1–2; Lietuvos tautinės jaunuomenės „Jaunoji Lietuva“ sąjungos Alytaus apskr. Alovės vlsč. skyriaus narių sąrašai, [be datos]. *LCVA*, f. 954, ap. 7, b. 8, l. 29; Lietuvos kariuomenės karininkų ir jų tarnybos vietų sąrašas, 1938-05-15. *LCVA*, f. 930, ap. 2-ž, b. 131-a, l. 82.

¹⁰² Jono Barščiausko parodymai, 1947-04-04. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. P-18194, l. 15–17; Stasio Miškūno parodymai, 1950-02-06. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 42033/3, t. 1, l. 94–98.

Daukšas, prisimindamas šį epizodą, liudijo: „aš, kaip buvęs šaulių organizacijos narys, dviračiu nuvykau į baltųjų partizanų [sukilėlių – D. M.] štabą Lygumų miestelyje, kur štabo viršininkas Keniausis man pasiūlė stoti į baltųjų partizanų būrį. Aš sutikau ir iš štabo viršininko Keniausio gavau rusišką šautuvą“¹⁰³. Taip į sukilėlių būrį įstojo mažiausiai 29 šauliai, kurie sudarė apie trečdalį (29 proc.)¹⁰⁴ visų kovotojų. Tarp jų buvo ir grupė jaunalietuvių: „Jaunosios Lietuvos“ Lygumų skyriaus pirmininkas Kazys Sidoras¹⁰⁵, sekretorius Juozas Užemeckas¹⁰⁶, Lygumų vlsč. Sereikių skyriaus pirmininkas Pranas Stanislovaitis¹⁰⁷ ir keletas kitų.

Zarasų apskrityje, kur Sukilimas buvo gerokai intensyvesnis ir masiškesnis nei vakarinėse ar pietinėse Lietuvos apskrityse¹⁰⁸, LAF vardu sukilėliai veikė tik dviejuose valsčiuose – Antalieptės ir Dusetų. Abiem atvejais sukilėlių būriai kūrėsi dar nuo 1941 m. pavasario veikusių pogrindžio grupių pagrindu, tačiau jų organizacinė plėtra vyko išnaudojant ankstesnių oficialių visuomeninių, politinių ar profesinių organizacijų tinklus. Taip Antalieptės ir Dusetų vlsč. į Sukilimą įsitraukė atitinkamai 52 proc. ir 42 proc. vietos būriams priklausiusių šaulių, kurie sudarė po 31 proc. visų rezistentų¹⁰⁹. Ne mažiau svarbus vaidmuo teko ir kitoms visuomenės grupėms. Kai kurios jų buvo kilusios iš nepriklausomybės laikų tautininkų režimui oponavusios visuomenės dalies. Šį reiškinį atskleidžia ir daliai būrių vadovavusių asmenų biografijos. Pavyzdžiui, dar 1941 m. pavasarį susikūrusiai Antalieptės vlsč. Šalinėnų kaimo rezistentų grupei ir jos pagrindu vėliau suformuotam sukilėlių būriui vadovavo Petras Žemaitis, baigęs du Kunigų seminarijos kursus, teistas už dalyvavimą 1934 m. birželio 6–7 d. voldemarininkams prijautusių karininkų rengtame puče, o 1940 m. spalio pabaigoje pateikęs prašymą įstoti į komunistinę Lietuvos liaudies pagalbos sąjungą (LLPS, rus. – MOPR), pasižadėdamas „iki mirties dirbti liaudies gerovei“¹¹⁰. Šalinėnų sukilėlių būrį sudarė mažiausiai 35 kovotojai: tarp jų vado brolis Bronius Žemaitis, Nepriklausomybės kovų dalyviai Kazys Ramanauskas ir Leonas Aitmanavičius, mažiausiai

¹⁰³ Alekso Daukšo apklausos protokolas, 1945-02-22. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 30230/3, l. 14.

¹⁰⁴ Lietuvos šaulių sąjungos Šiaulių rinktinės Lygumų būrio šaulių tarnybos lapai, 1936–1940 m. *LCVA*, f. 561, ap. 21, b. 78, l. 25, 29, 36, 44, 49, 53, 57, 65, 97, 104, 138, 159, 168, 176, 188, 208, 227, 239, 247, 252, 281; Jono Barščiausko apklausos protokolas, 1947-04-04. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-18194-LI, l. 15–21; LSSR MGB Pakruojų raj. skyriaus pažyma apie Lygumų vlsč. sukilėlių būrį, 1951-12-12. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 45022/3, vokas 236, l. 7–12.

¹⁰⁵ LR vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamento raštas Lietuvos tautinio jaunimo „Jaunoji Lietuva“ sąjungai, 1938 m. sausio mėn. *LCVA*, f. 412, ap. 9, b. 1044, l. 7.

¹⁰⁶ Lietuvos tautinio jaunimo „Jaunoji Lietuva“ sąjungos Lygumų skyriaus valdybos sąrašas, [be datos]. *LCVA*, f. 412, ap. 9, b. 1044, l. 11.

¹⁰⁷ LR vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamento raštas Lietuvos tautinio jaunimo „Jaunoji Lietuva“ sąjungai, 1938 m. sausio mėn. *LCVA*, f. 412, ap. 9, b. 1107, l. 9.

¹⁰⁸ BUBNYS, A. 1941 m. Birželio sukilimas...

¹⁰⁹ NOREIKA, Dainius. Šauliai, Birželio sukilimas ir partizaninis karas: Šiaurės rytų Lietuvos atvejis. *Lituanistica*, 2015, t. 16, nr. 3 (101), p. 221–234.

¹¹⁰ Petro Žemaičio prašymo priimti į Lietuvos liaudies pagalbos sąjungą, 1940-10-26. *LCVA*, f. R-1106, ap. 2, b. 18, l. 78.

14 vietos šaulių ir dar keliolika kitų asmenų¹¹¹. Panašiai kūrėsi ir Dusetų vlsč. veikę antisovietiniai dariniai, kurie nuo 1941 m. pavasario iki Sukilimo sugebėjo sutelkti įvairių visuomenės grupių atstovus. Valsčiuje veikusio LAF padalinio branduoliu tapo Dusetų miestelio šauliai Jonas Lingė, ats. j. ltn. Klemensas Žukauskas ir kt.¹¹² Tačiau vien vietiniais šaulių ryšiais nebuvo apsiribota, prie rezistentų prisidėjo ats. kpt. Vaclovas Statkevičius, buvęs Nepriklausomybės kovų dalyvis, vėliau – tautininkams oponavusios Lietuvos valstiečių liaudininkų partijos įtakingas narys¹¹³. Pogrindiniškai sąjungininkų ieškojo ir tarp prosovietinių organizacijų narių: LLPS priklausiusį Vladą Leleiką įtikino tapti pasipriešinimo dalyviu, pagrasinę, kad jis gali būti „suiptas ir įtartas“ talkinimu okupantams, jeigu nepriims pasiūlymo¹¹⁴. Dėl tokios organizacinės plėtros Dusetų vlsč. susiformavo gana įvairialypis antisovietinio pogrindžio tinklas, kurio pagrindu kūrėsi sukilėlių padaliniai.

168

Likusių septynių Zarasų apskr. valsčių „ribose Lietuvių Aktyvistų Frontas nebuvo susiorganizavęs“ ir „jokių daugiau organizacijų įsteigta nebuvo“¹¹⁵. Nepaisant to, Sukilimo masiškumas ir aktyvumas šiuose valsčiuose nebuvo mažesnis. Vienas didžiausių sukilėlių padalinių buvo Zarasų apskr. Salako apsaugos kuopa. Jai vadovavo Justinas Preibys, mokytojas, buvęs Švedriškės šaulių būrio vado pavaduotojas ir Tautininkų sąjungos Švedriškės apylinkės pirmininkas¹¹⁶. Kuopai pavaldžių padalinių vadais tapo Kazys Ubonis, policininkas ir šaulys; Antanas Padvaiskas, šaulių ugniagesių komandos vadas; Kazys Kaladinskas, pasienio policininkas ir šaulys; Petras Aidukas, šaulys ir prekybininkas, kuriam talkino mokytojas, šaulys ir Lietuvos tautinio jaunimo „Jaunoji Lietuva“ sąjungos Aželių skyriaus pirmininkas Stepas Steikūnas¹¹⁷. Pastarasis liudijo, kad jo vadovaujami sukilėliai siekė atkurti vietovėje lietuvių valdžią, „kai sovietai traukėsi, o vokiečių okupacinė valdžia dar neįtvirtino savo režimo“¹¹⁸. Per radiją išgirdę pranešimą apie prasidėjusį karą ir LLV suformavimą, P. Aidukas ir S. Steikūnas sušaukė vietinius šaulius ir įtikinėjo juos, kad „šauliai privalo organizuoti pasipriešinimą Raudonajai armijai“¹¹⁹. Tai buvo Salako kuopai pavaldaus Bajorų apsaugos būrio

¹¹¹ Zarasų apskrities partizanų būrių sąrašas, [be datos]. LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23; Šalinėnų apsaugos būrio narių sąrašas, [be datos]. LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 18, l. 187–187ap.; Šalinėnų būrio partizanų-aktyvistų sąrašas, 1941-07-22. LYA, f. R-1106, ap. 2, b. 18, l. 188–188ap.; Petro Žemaičio parodymai, 1945-01-19. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 39337/3, l. 108–109.

¹¹² Dusetų būrio partizanų-aktyvistų sąrašas, 1941-07-14. LCVA, R-1106, ap. 2, b. 18, l. 271–272 ap.

¹¹³ TAMOŠAITIS, Mindaugas. Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės nesutarimai su Vincu Kvieska ir jo šalininkais XX a. 4-ojo dešimtmečio pirmoje pusėje. *Lituanistica*, 2007, nr. 48, p. 43–74.

¹¹⁴ Vlado Leleikos parodymai, 1945-02-27. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14398/3, l. 97–101.

¹¹⁵ Zarasų apskr. Antazavės, Degučių, Dūkšto, Salako, Smalvų, Zarasų policijos nuovadų viršininkų raportai, 1941-08-31 – 1941-10-31. LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 18, l. 51–53, 55–57, 60, 129.

¹¹⁶ Lietuvos tautininkų sąjungos Švedriškės apylinkės pirmininko pranešimas apie organizacijos uždarymą, 1940-06-24. LCVA, f. 1097, ap. 2, b. 264, l. 25.

¹¹⁷ Vidaus reikalų ministerijos Spaudos ir draugijų skyriaus pranešimas apie Lietuvos tautinio jaunimo „Jaunoji Lietuva“ sąjungos skyrių vadovybės pasikeitimą, 1940-01-29. LCVA, f. 1097, ap. 2, b. 390, l. 8.

¹¹⁸ Stepo Steikūno parodymai, 1948-03-29. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11461/3, l. 19.

¹¹⁹ Mykolo Bilaišio parodymai, 1948-04-29. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1510/3, l. 126–128.

kūrimosi pradžia. Kiti kuopos padaliniai taip pat buvo buriami mobilizuojant vietos šaulius¹²⁰ ir išnaudojant kitus kompleksiskai susipynusių organizacinių tinklų (tautininkų, jaunalietuvių, pavasarininkų) ryšius. Jų komunikabilumą užtikrino keliems tinklams anksčiau priklausę asmenys – Petras Matiukas, atsargos pasienio policininkas, šaulys ir Tautininkų sąjungos Gubavos apylinkės sekretorius¹²¹; Jonas Gribliauskas, šaulys ir jaunalietuvių Salako skyriaus karinio rengimo vadovas¹²²; Petras Ubonis, šaulys ir Švedriškės pavasarininkų kuopos išdininkas¹²³, bei kiti. Šaulių sąjungos tinklui teko esminis vaidmuo: Salako kuopai pavaldžiuose Bajorų, Salako, Švedriškės ir Vajasiškio būriuose šauliai sudarė atitinkamai 62, 75, 89 ir 89 proc. visų sukilėlių¹²⁴.

Kituose apskrities valsčiuose, kuriuose taip pat neveikė LAF struktūros, sukilėlių būriai formavosi pagal panašią (visuomeninių tinklų mobilizavimo) schemą, o būrių vadais tapo lokaliuose bendruomenėse ne vieną socialinį vaidmenį atlikę ir platesnėmis socialinės komunikacijos galimybėmis disponavę asmenys. Antazavės būriui vadovavo tarnautojas, ats. j. ltn., šaulys ir jaunalietuvis Antanas Kairevičius¹²⁵. Būrį organizuoti padėjo Bronius Masionis, šaulys, jaunalietuvių Antazavės skyriaus karinio rengimo vadovas ir Lietuvos tautininkų sąjungos narys¹²⁶; Juozas Andriūnas, Lietuvių *katalikų jaunimo* federacijos „Pavasaris“ vyrų sąjungos Antazavės skyriaus pirmininkas¹²⁷. Būryje šauliai sudarė 52 proc. visų sukilėlių¹²⁸. Baibių apsaugos būriui vadovavo ūkininkas, Šaulių sąjungos narys ir federacijos „Pavasaris“ Vajasiškio kuopos sekretorius Jonas Stulgys¹²⁹. Jam talkino Petras Šeduikis, šaulys ir Tautininkų sąjungos Nečeskų apylinkės pirmininkas¹³⁰; Petras Ūdras, šaulys ir pavasarininkų kuo-

¹²⁰ Stepo Steikūno parodymai, 1948-04-03. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 11461/3, l. 27.

¹²¹ Lietuvos tautininkų sąjungos Gubavos apylinkės pirmininko pranešimas, 1937-01-20. LCVA, f. 1097, ap. 2, b. 316, l. 2.

¹²² Lietuvos tautinio jaunimo „Jaunoji Lietuva“ sąjungos Salako skyriaus vadovybės žinios, 1937-12-20. LCVA, f. 1097, ap. 2, b. 362, l. 4.

¹²³ Lietuvos katalikų jaunimo „Pavasario“ vyrų sąjungos pranešimas apie Švedriškės kuopos valdybos sudėtį, 1937-08-03. LCVA, f. 1097, ap. 2, b. 343, l. 2.

¹²⁴ NOREIKA, D. Šauliai, Birželio sukilimas..., p. 226.

¹²⁵ Lietuvos tautinio jaunimo „Jaunoji Lietuva“ sąjungos Antazavės skyriaus tikrųjų narių sąrašai, 1934-06-19 – 1934-09-05. LCVA, f. 954, ap. 1, b. 100, l. 46–47.

¹²⁶ Lietuvos tautinio jaunimo „Jaunoji Lietuva“ sąjungos Antazavės skyriaus vadovybės sudėties žinios, 1939-03-11. LCVA, f. 954, ap. 1, b. 100, l. 3.

¹²⁷ Zarasų apskr. policijos Antazavės nuovados viršininko raportas apie uždarytų organizacijų turtą, 1940-07-04. LCVA, f. 1097, ap. 2, b. 264, l. 341.

¹²⁸ Lietuvos šaulių sąjungos Zarasų rinktinės Antazavės būrio narių sąrašas, 1940 m. LCVA, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 116–117; Zarasų apskrities partizanų būrių sąrašas, [be datos]. LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23.

¹²⁹ Lietuvos katalikų jaunimo „Pavasario“ vyrų sąjungos Salako rajono valdybos pranešimas apie Vajasiškio kuopos valdybos sudėtį, 1938-02-17. LCVA, f. 1097, ap. 2, b. 344, l. 6.

¹³⁰ Lietuvos tautininkų sąjungos Nečeskų apylinkės pirmininko pranešimas apie organizacijos uždarymą, 1940-06-24. LCVA, f. 1097, ap. 2, b. 264, l. 35.

pos pirmininkas¹³¹; Petras Dambrava, šaulys ir pavasarininkų kuopos išdininkas¹³². Baibių būryje šauliai sudarė 79 proc. visų sukilėlių¹³³.

Aptartieji atvejai rodo, kad skirtingose Lietuvos vietovėse egzistavo ir organizuoto, ir spontaniško sukilėlių mobilizavimosi ginkluotam veikimui reiškiniai, dažniausiai įvairiomis proporcijomis derėdami tarpusavyje. Nuo okupacijos pradžios Lietuvos visuomenėje sporadiškai formavosi savarankiškos antisovietinės pagrindinės organizacijos, tarp jų ir LAF, tačiau jų veikimas nebuvo būtina sąlyga Sukilimui vykti. Kovotojų būriai dažniausiai telkėsi ankstesnių, dar nepriklausomybės laikais nusistovėjusių ryšių bei antisovietinio solidarumo pagrindu ir ten, kur pagrindinės organizacijos veikė, ir ten, kur jų nebuvo. Pavieniais atvejais prie sukilėlių prisidėdavo ir prosovietinėms organizacijoms priklausę žmonės, tikėtina, tuo norėdami įrodyti lojalumą lietuvių valstybingumo siekiams.

Sukilimo sąvokų ir sampratų ribos

Sukilimo pradžios ir pabaigos datos paprastai įvardijamos tiksliai – tai 1941 m. birželio 22-oji ir 28-oji. Tokio formalių chronologinių ribų nustatymo poreikis yra suprantamas, identifikuojant Sukilimą kitų to meto įvykių fone. Tačiau tai nereiškia, kad tikrovėje atskiri Sukilimo procesai šių ribų neperžengė, o pats Sukilimas buvo nuo kitų vienalaikių reiškinių izoliuotas fenomenas. Kai kurios sąsajos buvo ypač svarbios: sovietų režimo represyvumas ir vietinių kolaboravimas su juo darė įtaką asmenų įsitraukimo į Sukilimą motyvacijai bei veiksmų pobūdžiui, o sukilėlių smurtiniai veiksmai, dalyvavimas civilių, daugiausia žydų, žudynėse lėmė Sukilimo istorinio vaizdinio konstravimo ir vertinimo ypatybes. Su tuo susiję ir iki šiol nevienareikšmiški Sukilimo masiškumo, jo dalyvių apibrėžties ir santykio su Holokaustu vertinimo aspektai.

Nors V. Brandišauskas, atlikęs profesionalų tyrimą, nustatė, kad Sukilime iš viso dalyvavo apie 16–20 tūkst. žmonių (apie 400 būrių), iš kurių žuvo apie 200–300¹³⁴, kai kurie autoriai¹³⁵ net ir vėliau kartojo gerokai menkiau pagrįstus amžininkų L. Prapuolenio, K. Škirpos, S. Raštikio ir kitų tekstuose įrašytus teiginius. Siekiant pabrėžti Suki-

¹³¹ Lietuvos katalikų jaunimo „Pavasario“ vyrų sąjungos pranešimas apie Vajasiškio kuopos valdybos sudėtį, 1937-08-03. *LCVA*, f. 1097, ap. 2, b. 344, l. 2.

¹³² Lietuvos katalikų jaunimo „Pavasario“ vyrų sąjungos Salako rajono valdybos pranešimas apie Vajasiškio kuopos valdybos sudėtį, 1939-03-13. *LCVA*, f. 1097, ap. 2, b. 344, l. 11.

¹³³ Lietuvos šaulių sąjungos Zarasų rinktinės Baibių būrio narių sąrašas, 1940 m. *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 121–121ap.; Zarasų apskrities partizanų būrių sąrašas, [be datos]. *LCVA*, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23.

¹³⁴ BRANDIŠAUSKAS, V. *Siekiai atkurti...*, p. 85–86.

¹³⁵ BLOZNELIS, Mindaugas. Jaunimas 1941 m. birželio sukilime. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. 29, 107–120; STANKERAS, Petras. *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*. Vilnius, 2008, p. 86.

limo masiškumą, pastaruosiuose buvo tvirtinama, kad sukilėlių skaičius svyravo nuo 90 iki 131 tūkst. žmonių, o žuvusiųjų skaičius – nuo 2 iki 6 tūkst.¹³⁶. Gausus dalyvių ir aukų skaičius turėjo pagrįsti tezę, kad Birželio sukilimas buvo *Tautos sukilimas*. Vyraujančiu šiai tezei pritarusių autorių tekstų akcentu tapo teiginys, kad Sukilime žuvo daugiau laisvės kovotojų nei 1918–1920 m. vykusiose Nepriklausomybės kovose, lydimas citatos iš J. Ambrazevičiaus-Brazaičio kalbos apie „visos tautos pasiryžimą gyventi per mirtį“¹³⁷. Tačiau pastariesiems teiginiams oponavusieji ne tik rašė, kad tokia dalyvių ir aukų statistika yra pernelyg išpūsta, bet ir prilygino ją „istorinės fantastikos žanrui“¹³⁸. Sukilimo kritikai laikėsi nuomonės, jog tuomet sukilo ne tauta, o tik tam tikri „radikalai [...] davė toną įvykiams“¹³⁹. Nors naujausioji istoriografija nėra linkusi pritarti pastarajam teiginiui, reikia pripažinti, kad Sukilimo masiškumo įvertinimas dar tebėra labai apytikslis. Paklaidos priežastis yra ne viena: tai duomenų apie sukilėlių padalinių sudėtį fragmentiškumas, jų geografinis netolygumas ir netgi *Sukilimo dalyvio* apibrėžimo problema.

Apibrėždami *sukilėlio* sąvoką istorikai¹⁴⁰ ilgai pasikliovė dar 1942 m. birželio, Sukilimo metinių išvakarių, Kauno rezistentų būrių vadų sutarimu, kad sukilėliu gali vadintis: 1) kas juo tapo dar iki vokiečių atėjimo; 2) kas sovietmečiu savo veikla nėra aiškiai pakenkęs lietuvių tautos interesams; 3) kas, būdamas sukilėlių eilėse, nesuteršė savo garbės svetimo turto grobimu¹⁴¹. Tačiau šie kriterijai buvo nustatyti įgyvendinant to meto administracinius ir teisinio reguliavimo uždavinius, todėl nėra tiesiogiai taikytini istorinės tikrovės rekonstrukcijai. Pripažinimas sukilėliu tuomet buvo vertinamas kaip tam tikras statusas, lydimas socialinių garantijų: nuo pašalpų žuvusių sukilėlių šeimoms ir nukentėjusiems sukilėliams, algų mokėjimo už buvimo būriuose laiką, iki aprūpinimo alkoholiu švenčiant Sukilimo metines¹⁴². Tuomet stengiantis, kad šių privilegijų neįgytų kolaboravimu su sovietais ar kitais nusikaltimais savo reputaciją suteršę asmenys, sukilėlio statusas jiems nebuvo suteikiamas, nepaisant jų faktiško dalyvavimo Sukilime. Tačiau rekonstruojant Sukilimą kaip istorinį reiškinį teigtina, kad visi jo metu prieš sovietus ginklu kovoję asmenys buvo sukilėliai, nepaisant jų vienalaikių, ankstesnių ar vėlesnių nusikaltimų. Tai pagrindžia minėti faktai apie buvusių sovietų kolaborantų, dažniausiai buvusių komunistinės LLPS narių ir komjau-nuolių, stojimą į sukilėlių būrius. Tokios jų sudėties ypatybės neretai lemdavo vidines

¹³⁶ BRANDIŠAUSKAS, V. *Siekiai atkurti...*, p. 15–17.

¹³⁷ [BRAZAITIS, J.] SUDŪVIS, N. E. Op. cit., p. 69–71.

¹³⁸ VAITKEVIČIUS, Bronius. Tautinė stovykla: „pasyvaus veikimo“ arba „lūkuriavimo“ koncepcijos šalininkai. In *Lietuvių tauta antinacinės koalicijos...*, p. 108–123.

¹³⁹ TRUSKA, Liudas. Mano broliai buvo žudikai... In TRUSKA, L. *Tautinis atgimimas...*, p. 199–203.

¹⁴⁰ BRANDIŠAUSKAS, V. *Siekiai atkurti...*, p. 85; TRUSKA, Liudas. 1941 m. Birželio sukilėliai – tautos didvyriai ar nacių agentai? *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 2, p. 161–173; STANKERAS, P. Op. cit., p. 178.

¹⁴¹ Kas laikoma lietuvių partizanų?] laisvė, 1942, nr. 139 (300), p. 2.

¹⁴² Buvusių Kirdeikių partizanų kuopos narių sudėties sąrašas, 1942-06-26. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 46498/3, l. 204–205ap.

įtampas. Pavyzdžiui, jau po RA pasitraukimo, Kauno apskr. Kruonio vlsč. Darsūniškio k. būrio vadai atėmė šautuvą iš buvusio komjaunuolio Jono Paulavičiaus, nors prieš keletą dienų patys jį apginklavo ir kartu dalyvavo per Nemuną besikeliančių raudonarmiečių apšaudyme¹⁴³.

Istorikų dėmesys šioms detalėms lėmė *Sukilimo dalyvio* definicijos kaitą. Buvo suformuluotas kiek platesnis apibrėžimas, kurio esmė tapo jau minėtas antisovietinės veiklos iki vokiečių okupacijos pradžios kriterijus. Remiantis juo teigiama, kad sukilėliais laikytini tie, kas iki vokiečių okupacijos telkėsi į ginkluotas grupes ir perėjo į partizaninės kovos būseną, net jei jiems ir neteko imtis kovos veiksmų prieš sovietus. Prie sukilusių prisidėjusieji jau kraštą užėmus vokiečiams, sukilėliais nelaikytini¹⁴⁴. Nors toks apibrėžimas išryškina Sukilimo, kaip antisovietinio ginkluoto veiksmo, esmę, gana mechaniškas jo procesų skirstymas į *prieš* ir *po* vokiečių įsiveržimo taip pat kelia ne vieną istorinės tikrovės refleksijos problemą.

172

Galima pagrįstai teigti, kad esminiai sukilėlių uždaviniai buvo ne tiek kova prieš RA (susidūrimų su organizuotais daliniais buvo vengiama), kiek vietinės lietuvių administracijos atkūrimas, svarbiausių objektų kontrolės perėmimas ir apsauga. Gerokai dažnesnis reiškinys už sukilėlių kautynes su RA daliniais buvo jų susidūrimai su sovietų aktyvistais, vietos administracijos ir milicijos darbuotojais, o vėliau – kautynės su pakrikusiomis raudonarmiečių ir aktyvistų grupėmis, kurios puldinėjo atsikūrusios savivaldos pareigūnus ir gyventojus. Visa tai užtruko gerokai ilgiau, nei Lietuvoje gyvavo sovietų režimas. Žvelgiant formaliai, vokiečiai visą Lietuvos teritoriją užėmė jau per pirmąją Vokietijos–SSRS karo savaitę ir panaikino sovietų santvarką. Tačiau sumuštą Raudonosios armijos divizijų likučiai Lietuvoje veikė dar ir liepos pabaigoje. Taigi realybėje Sukilimo būseną tęsėsi net ir pasikeitus okupaciniam režimui. Pavyzdžiui, nors vokiečiai jau birželio 24–26 d. užėmė Kauną, o mieste ir apylinkėse judėjo vokiečių daliniai, dar liepos 24 d. Kauno komendantūra gavo pranešimą, kad „[i]š visų Pakaunės apylinkių ateina žinios apie ramių gyventojų lietuvių apiplėšimus, žudymus, kuriuos vykdo ginkluotos gaujos: atsimetę vietiniai komunistai ir rusų kareiviai“¹⁴⁵. Kauno priemiesčio sukilėliai raportuodavo, kad „pakrikusios Raudonosios armijos dalys slankioja šlaitais, užpuldinėja ir žudo civilius gyventojus, o taip pat degina jų turtą; pastebėta, kad stengiasi nusimesti karinius drabužius, likdami vienmarškiniais arba žiauriai atimdami iš civilių rūbus“¹⁴⁶.

¹⁴³ Jono Paulavičiaus parodymai, 1944-09-27. *LVA*, K-1, ap. 58, b. 38508/3, l. 86–89.

¹⁴⁴ BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYŠ, S. et al., *Op. cit.*, p. 603–604.

¹⁴⁵ Kauno Tautinio darbo apsaugos bataliono vado raportas Kauno karo komendantui, 1941-07-16. *LCVA*, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 106.

¹⁴⁶ Parodos rajono partizanų-kovotojų pranešimas Kauno karo komendantui, 1941 m. liepos mėn. *LCVA*, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 103.

Tokie reiškiniai buvo dar būdingesni mažiau urbanizuotoms Lietuvos pakraščių vietovėms. Pavyzdžiui, vokiečiai Zarasus pasiekė birželio 26 d., bet dar birželio 30 d. Zarasų apskr. Salako miestelio sukilėlių būrys, neatlaikęs apie 100 raudonarmiečių puolimo, buvo priverstas trauktis ir atiduoti miestelį priešų kontrolei. Į rytus nuo Salako – Didžiasalyje, Dūkšte, Rimšėje, Turmante – susidūrimai su raudonarmiečių grupėmis vyko dar mažiausiai iki mėnesio pabaigos¹⁴⁷. Šie pavyzdžiai rodo, kad formali vokiečių okupacijos pradžia dar ilgai nepakeitė Sukilimo dienų tikrovės, kuri buvo gerokai inertiškesnė, nei šiandien atrodo. Daugelyje Lietuvos vietovių kova su sovietais tęsėsi tada, kai sovietų jau turėjo nebūti, o dėl ginkluotos savisaugos poreikio būriai gausėjo, nors, frontui praslinkus, turėjo mažėti. Šią tendenciją detaliau atskleidžia Trakų apskr. Semeliškių vlsč. Strėvos kaimo būrio augimas: birželio 23 d. jame buvo tik 7 nariai, birželio 25–30 d. į jį įstojo 8 žmonės, o liepos 1–10 d. jį papildė dar 10 žmonių¹⁴⁸. Sudėties, funkcijų ir savęs pozicionavimo požiūriu šių darinių raida buvo vientisa, nepaisant to, kad šiandieninė periodizacija ją dalintų į laikotarpį iki vokiečių įsiveržimo ir po jo.

Ne visai tikslu būtų manyti, kad realybę kardinaliai pakeitė ir birželio 28-oji – diena, šiandien dažnai laikoma Sukilimo pabaiga, nes Kauno karo komendantas plk. Jurgis Bobelis, remdamasis vokiečių karinės vadovybės nurodymais, įsakė sukilėliams nusiginkluoti. Tuomet dalis sukilėlių iš tikrųjų nusiginklavo, tačiau jau netrukus kreipėsi į komendantūrą prašydami ginklus sugrąžinti. Pavyzdžiui, Kauno apskr. Kruonio miestelio apsaugos būrio vadas jau birželio 30 d. raštu kreipėsi į komendantą: „[p]rašome tamstą kiek galima daugiau išduoti Kruonio šaulių-partizanų būriui ginklų“, nes „Kruonio apylinkėje dar siaučia vietos komunistai, kurie su besislapstančiais rusų kariais terorizuoja gyventojus“¹⁴⁹. Dėl to dar ir liepos 22 d. komendantui teko konstatuoti, kad „[i]ki šiai dienai dar ne visi partizanai savistovią veiklą sustabdė ir vis dar veikia apsiginklavę“¹⁵⁰. Toks veikimas ypač ilgai truko Rytų Lietuvoje. Rugsjūčio 29 d. Zarasų apskr. Didžiasalio apsaugos būrys nukovė penkis ginkluotus asmenis, kurie „pastebėję partizanus pradėjo šaudyti ir trauktis“¹⁵¹. Pažymėtina, kad šie susidūrimai vyko jau po to, kai Vidaus reikalų tarėjo ir Policijos departamento institucijų vadovai pasirašė įsakymą nuo rugsjūčio 5 d. išformuoti visas miestų ir apskričių komendantūras, apsaugos štabus ir būrius¹⁵². Pastaruosius leista performuoti į pagalbinės policijos padalinius prie viešosios policijos nuovadų, tačiau ir šis procesas, centrinėje Lietuvos dalyje vykęs jau rugsjūčio pirmojoje pusėje, šalies ry-

¹⁴⁷ BUBNYS, A.; JEGELEVIČIUS, S.; KNEZYŠ, S. et al. Op. cit., p. 444.

¹⁴⁸ Strėvos šaulių būrio partizanų sąrašas, 1941-07-10. LCVA, f. R-1078, ap. 1, b. 3, l. 105–106.

¹⁴⁹ Kruonio šaulių vado raštas Kauno karo komendantui, 1941-06-30. LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 69.

¹⁵⁰ Kauno karo komendanto įsakymas visiems Kauno miesto ir apskrities partizanų būrių vadams, 1941-07-22. LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 124.

¹⁵¹ Salako policijos nuovados viršininko telefonograma, 1941-08-29. LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 95, l. 64.

¹⁵² STANKERAS, P. Op. cit., p. 177.

tuose pajudėjo tik mėnesio pabaigoje. Tik tada dalis buvusųjų sukilėlių paliko būrius ir grįžo veikti tai, ką veikė iki Sukilimo, kiti – tapo policininkais.

Aptartoji medžiaga rodo, kad kaimų ir miestelių sukilėlių padaliniai nuo birželio iki rugpjūčio gyvavo Sukilimo meto pavidalu, suvokdami šį laikotarpį kaip vientisą. Tai aktualizuoja Sukilime susikūrusių ir po jo egzistavusių būrių santykio su Holokaustu problemą, o pirminių šaltinių duomenys jos buvimą tik patvirtina. Pavyzdžiui, Sukilime Salako kovotojams vadovavęs Kazys Ubonis rugpjūčio 18 d. raportavo, kad jo būrys sunaikino: „lietuvių – 3, rusų – 26 ir žydų – 110“¹⁵³. Sukilimo metu susikūrus Lygumų būrys rugpjūčio pirmojoje pusėje laikė apsuptyje Juknaičių miško plotą, kai jame žydus šaudė iš Linkuvos atvykęs padalinys¹⁵⁴. Sukilimo Darsūniškyje dalyviai rugpjūčio pabaigoje konvojavo žydus į vietos žydų kapines, kur juos žudė Joachimo *Hamano* vadovaujamo SS mobiliojo būrio nariai¹⁵⁵. Šie faktai nėra įrodymas, kad visi buvę sukilėliai dalyvavo žudynėse. Minėtais atvejais į jas buvo įtraukiamos apytiksliai 6–10 savanorių asmenų grupės, kai kur vadintos „smogiamosiomis“¹⁵⁶. Iki tol dalis buvusių sukilėlių jau buvo palikę būrius ir sugrįžę ūkininkauti¹⁵⁷, tačiau šaltiniai neleidžia teigti, kad būrių sudėtis iki rugpjūčio pabaigos labai reikšmingai keitėsi. Tai rodo, kad Sukilimo ir Holokausto sąsajų negali paneigti nei formalus apibrėžimas, kad nusikaltimą įvykdęs asmuo nėra pripažintinas sukilėliu, nei mechaniškas Sukilimo pabaigos datavimas taip, kad jis *baigtųsi* dar prieš masinėms žudynėms prasi-
dedant. Taigi istoriografinė *laisvės kovos* paradigma būdingas siekis visiškai atriboti Sukilimo ir Holokausto procesus nėra pagrįstas, tačiau tai nereiškia, kad pats Sukilimas nebuvo *laisvės kova*.

Tikrovėje procesai buvo labai kompleksiški. Aptartosios sukilėlių būrių funkcijos – lietuvių savivaldos atkūrimas, jos apsauga, kova su užfrontėje likusiais raudonarmiečiais ir aktyvistais – ilgainiui, mažėjant Lietuvos savivaldos savarankiškumui, ėmė pintis su kolaboravimu ir dalyvavimu režimo nusikaltimuose. Taigi brėžti aiškią ribą tarp valstybingumo atkūrimo siekių, kolaboravimo su okupantu bei nusikaltimų nėra paprasta, nes dažnai visi šie reiškiniai koegzistavo kartu. Neretai tam pačiam asmeniui tekdavo ir *laisvės kovotojo*, ir kolaboranto, ir žudiko vaidmuo. Tačiau šie vaidme-

¹⁵³ Salako apsaugos būrio vado raportas Nr. 9, 1941-08-18. LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 4.

¹⁵⁴ BUBNYS, Arūnas. Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas. In Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942. Sud. I. GUZENBERG, J. SEDOVA. Vilnius, 2002, p. 59; Stasio Miškūno parodymai, 1950-02-06. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 42033/3, t. 1, l. 94–98; Stasio Miškūno parodymai, 1950-03-18. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 42033/3, t. 1, l. 135–139; Jono Barščiausko parodymai, 1947-04-04. LVA, f. K-1, ap. 58, b. P-18194-LI, l. 15–21.

¹⁵⁵ Jeronimo Grabausko parodymai, 1953-03-18. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 28088/3, l. 51–59; Prano Maciulevičiaus parodymai, 1944-10-12. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 38508/3, l. 23–25.

¹⁵⁶ Stasio Narkūno parodymai, 1948-06-22. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 11283/3, l. 23–24.

¹⁵⁷ Salako apsaugos būrio partizano grandinio Balio Garbšio prašymas atleisti iš būrio, 1941-08-11. LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 39; Jurgio Sakalausko parodymai, 1944-10-03. LVA, f. K-1, ap. 58, b. 4051/3, l. 14–16.

nys negali užgožti vienas kito: dalyvavimas laisvės kovoje neatperka nusikaltimų, o pastarieji nepaneigia dalyvavimo laisvės kovoje.

Net sukilėlių veiksmus *istorine klaida* laikantiems autoriams tenka pripažinti, kad Sukilimo negalėjo nebūti. „Ginkluotas protestas buvo teisėtas ir neišvengiamas“, – teigia T. Venclova¹⁵⁸. Sukilimo ginkluotos formos pasirinkimą lėmė jo socialinėje bazėje puoselėti vertybiniai diskursai. Pirmiausia – Lietuvos visuomenėje gyvavusi Nepriklausomybės kovų atmintis ir samprata, kad tai buvo racionalus ir efektyvus veikimo modelis, kuriuo verta sekti. Tai patvirtina ne tik K. Škirpos teiginys, kad Sukilimu planuota „kraštą nuo sovietinių įsibrovėlių išvalyti pagal aną 1919 metų pavyzdį“¹⁵⁹, bet ir tarpukario lietuvių visuomenėje glūdėjęs pilietinės paramilitarinės kultūros fenomenas¹⁶⁰. Jis gimė Nepriklausomybės kovose, o vėliau per tarnybą kariuomenėje ir narystę Šaulių sąjungoje tapo sudėtine tarpukario lietuvių visuomenės kolektyvinės tapatybės bei socialinės-kultūrinės veiklos dalimi. Tai rodo ir ankstesniame skyriuje aptarta sukilėlių padalinių sudėtis, ir minėtojo antisovietinio „Šaulių mirties bataliono“ atvejis. Ši 1940–1941 m. veikusi pagrindinė organizacija reprezentavo antibolševikinės kovos idėjos tęstinumą, nevengdama aliuizijų į Nepriklausomybės kovas, kuriose aktyviai veikė „mirties batalionais“ vadinamos partizanų kovinės grupės¹⁶¹. Šį reiškinį galima grįsti socialinių mokslų prieigomis, teigiančiomis, kad visuomenės grupių patirtis ir vertybės tampa jų praeities elgesio modelių pasiekimus įkūnijančiais ir ateities veiksmų šablonus apibrėžiančiais dėmenimis¹⁶². Tokiam požiūriui pritaręs Pierre Bourdieu suformulavo *habitus* sąvoką, kuri tapo jungtimi tarp individo socialinės aplinkos poveikio ir racionalaus pasirinkimo procesų. Jis atkreipė dėmesį, kad visi išorės stimulai kaskart yra suvokiami per ankstesnės patirties sukonstruotas pažinimo kategorijas, kurios tampa ir naujų elgesio modelių pagrindu¹⁶³. Taigi nors individai ir turi pasirinkimo laisvę, jų pasirinkimai jau iš anksto yra formuojami patirties ir socialinės aplinkos. Tad Lietuvoje puoselėta Nepriklausomybės kovų atmintis ir palaikoma paramilitarinio veikimo tradicija formavo tolesnių veikimo modelių pasirinkimą.

Sukilimas ir vėlesnis vietinės savisaugos padalinių veikimas buvo ne tik tarpukario Lietuvoje gyvavusios paramilitarizmo kultūros tradicijos rezultatas, bet ir ją toliau formavęs bei gilinęs reiškinys. Nacių okupacinio režimo uždrausto LAF pagrindu įsikūręs pagrindinis Lietuvių fronto (LF) štabas jau 1942 m. pavasarį ėmė organizuoti karinės

¹⁵⁸ VENCLOVA, T. Penktieji laisvės metai..., p. 35.

¹⁵⁹ ŠKIRPA, K. Op. cit., p. 18.

¹⁶⁰ JOKUBAUSKAS, V.; VAIČENONIS, J.; VAREIKIS, V. et al. Op. cit., p. 263.

¹⁶¹ Ibid., p. 111.

¹⁶² PUTNAM, Robert D.; LEONARDI, Robert; NANETTI, Raffaella Y. *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*. Vilnius, 2001, p. 228–229.

¹⁶³ BOURDIEU, Pierre; WACQUANT, Loïc J. D. [vadas į refleksyviają sociologiją. Vilnius, 2003, p. 161–169, 170–177.

organizacijos „Kęstutis“ būrius apskrityse, tam pasitelkdamas ir Lietuvos nepriklausomybės laikų, ir 1940–1941 m. antisovietinio pagrindžio, ir Sukilimo meto ryšius. Tikėta, kad „Kęstučio“ vietiniai būriai taps būsimos Lietuvos kariuomenės užuomazga. Tai vykdžiusio minėto V. Stonio liudijimu, LF „politinė vadovybė galvojo, kad Lietuvos atgimimas eis panašiai kaip 1918 m. Vokiečiai, iš lėto slinkdami iš Lietuvos, leis sudaryti lietuvišką kariuomenę, kuri stabdys Raudonąją armiją. [...] Vietinių būrių tuo laiku uždavinys bus pirmajam paimti į savo rankas miestelio tvarkymą ir išlaikyti jį iki bus čia pravesta mobilizacija“¹⁶⁴. Tuo pačiu principu kūrėsi ir kita pagrindinė organizacija – Lietuvos laisvės armija (LLA). Vieną jos padalinių subūręs Tomas Sabaliauskas, buvęs šaulys ir Sukilimo dalyvis, liudijo, kad jam „buvo skirta užduotis organizuoti Obelių valsčiaus Kriaunų miestelio LLA skyrių, į jį įtraukiant baltuosius partizanus [Birželio sukilimo dalyvis – D. N.], šaulius ir kitus asmenis. Be to, man [T. Sabaliauskui – D. N.] buvo nurodyta, kad įtraukiant žmones į LLA organizaciją, neminėti LLA pavadinimo, bet sakyti, jog renkami savanoriai, kovosiantys dėl nepriklausomos Lietuvos, taip kaip 1918–1919 m.“¹⁶⁵ Taip, remiantis Nepriklausomybės kovų pavyzdžiu, nacių okupacijos laikotarpiu besiformavusios pagrindinės organizacijos įsiliejo į 1944 m. rudenį prasidėjusį partizanų pasipriešinimą sovietams. Jo dalyvių socialinės sudėties tyrimai atskleidžia, kad 1944–1946 m. laikotarpiu, o pavieniais atvejais ir ilgiau, buvę Lietuvos kariuomenės kariai, šauliai ir Sukilimo dalyviai sudarė partizanų organizacinių vienetų branduolius¹⁶⁶. Lietuvos valstybingumo siekiai, Nepriklausomybės kovose gimę ir tarpukariu propaguoti pilietinio paramilitarinio veikimo principai bei karo metu paaštrėjęs radikalumas tapo partizanų karo dalimi.

Išvados

Sukilimas istoriniuose tekstuose iki šiol vertinamas nevienareikšmiškai. Jų autorių polemiką lemia skirtingos faktologinės interpretacijos, kurios dažniausiai kyla iš nevienodų vertybinių pozicijų, rezonuojančių su skirtingų sociopolitinių (krikščionių demokratų, tautininkų, komunistų, liberalų ir kt.) ir socioetninių grupių (lietuvių, žydų, rusų) atminties refleksijomis. Jos iš esmės tęsia idealizuoto arba negatyvaus Sukilimo vertinimo priešpriešą, kurioje kiekviena pozicija ginama apeinant dalį priešingos pusės argumentų. Dėl to Sukilimo siužetas neretai eksploatuojamas kaip politiškai parankių istorinių epizodų šaltinis, bet ne kaip istorinis fenomenas, galintis padėti suvokti totalitarinių okupacijų ir karų sąlygomis visuomenėse vykstančius procesus.

¹⁶⁴ Vytauto Stonio savarankiški parodymai, [be datos]. LVA, f. K-1, ap. 58, b. P-16999/3, l. 37–37ap.

¹⁶⁵ NOREIKA, Dainius. Balys Vaičėnas: partizano asmuo ir kova. In *Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestaciniai tekstai*. Parengė K. DRISKIUS, R. MOZŪRAITĖ, P. V. SUBAČIUS. Vilnius, 2013, p. xi–xii.

¹⁶⁶ NOREIKA, D. Šauliai, Birželio sukilimas..., p. 228, 230.

Tokios Sukilimo tyrimo politizacijos padeda išvengti didesnis dėmesys jo faktologijai, istoriškam įvykių ir socialinių reiškinių nagrinėjimui.

Žvilgsnis į Sukilimą per socialinio judėjimo prizmę atskleidžia, kad jį lėmė ne Vokietijos nacių ideologijos sklaida ar specialiųjų tarnybų įtaka, o dalies Lietuvos visuomenės ir okupacinio sovietų režimo abipusiškai konfliktiškas santykis. Sovietizacija pablogino nemažos dalies lietuvių socialinę ir ekonominę padėtį, tuo sukeldama jų nepasitenkinimą režimu. Šiame kontekste stiprėjusios režimo represijos, nukreiptos pirmiausia į nepriklausomybės laikų politiškai ir visuomeniškai aktyvias socialines grupes, paskatino antisovietinio pagrindžio kūrimąsi ir radikalėjimą. Antisovietinis pagrindis kilo iš autoritariniam A. Smetonos valdymui 1938–1939 m. oponavusios terpės, kurią ilgainiui papildė ir dalies tarpusavyje kompleksiskai socializuotų provyriausybinių organizacijų atstovai. Šių aktyvių visuomenės segmentų konsolidacijos procesą reprezentavo LAS ir PF organizacijos, kurių struktūromis, veikimo modeliais, žmogiškaisiais ir komunikaciniais ištekliais rėmėsi ir antisovietinis pagrindis. Miesto sąlygomis (Kaune ir Vilniuje) rezistencinė iniciatyva priklausė inteligentijai, karininkijai ir studentams. Nemaža dalis inteligentų ir studentų nepriklausomybės metais priklausė A. Smetonos valdymui oponavusiam ateitininkų judėjimui, todėl turėjo daugiau politinio veikimo ambicijų, potencialo ir patirties. Provincijoje pagrindis formavosi daugiausia savarankiškai ir decentralizuotai. Provincijos rezistentus homogenizuojančiais veiksniais tapo jų tarpusavio sąsajos įvairių profesinių grupių, politinių ir visuomeninių organizacijų narystės ryšiais.

Lietuvos teritorijoje prasidėjus karo veiksams, LAF ir kitos antisovietinės organizacijos tapo vienu iš sukilėlių būrių kūrimosi išteklių, tačiau jų įtaka Sukilimo vyksmui nebuvo lemiamą. Sukilėliai ne mažiau aktyviai veikė ir vietovėse, kur pagrindinių organizacijų iki tol nebuvo. Daug kur sukilėlių pagrindu tapo nuo suėmimų ir trėmimų besislapstantys žmonės, kurie dar 1941 m. pavasarį–vasaros pradžioje pradėjo burtis į grupes ir ginkluotis. Sukilėliams organizacinės struktūros pavyzdžiais dažniausiai tapdavo buvę šaulių būriai, o ankstesnieji šauliški įsipareigojimai veikė kaip paskatos stoti į rezistentų padalinius. Mobilizuojančių veiksmų funkciją atliko ir priklausomybė kitiems visuomeniniams tinklams, antisovietinis nusiteikimas, kartais – ir siekis išvengti sukilėlių bausmės už ankstesnį kolaboravimą su sovietais. Lokalių būrių vadais dažniausiai tapdavo karinį pasirengimą įgiję ir vietos bendruomenėse ne vieną socialinį vaidmenį atlikę (platesnėmis socialinės komunikacijos galimybėmis disponavę) asmenys.

Sukilimas nebuvo vienalytis. Jo metu buvo ir kovojama dėl Lietuvos nepriklausomybės, ir priešinamasi sovietams, ir bendradarbiaujama su Vermachtu bei naciais, ir vykdomi linčo teismai. Buvo ir asmeninio keršto, ir antisemitizmo proveržių. Sukilimo metu susikūrę apsaugos būriai, reprezentavę Lietuvos laisvės siekius, gyvavo ir kraš-

to kontrolę perimant naciams, taip laipsniškai tapdami jų interesų instrumentais. Taigi mažėjant Lietuvos savivaldos savarankiškumui, nepriklausomybės aspiracijos ėmė pintis su kolaboravimu, o kartais ir bendrininkavimu režimo nusikaltimuose. Tuometinius pasirinkimus formavo objektyviai ir subjektyviai racionalūs, istorinės patirties patikrinti veikimo modeliai, visuomenėje vyravusi kolektyvinio veikimo formų samprata. Ne viena to meto asmenybė dalyvavo bent jau keliose minėtose veiklose, tačiau nė viena iš jų nenubraukia likusiųjų. Toks Sukilimo vertinimas atveria galimybę šiandieninei visuomenei geriau suvokti praeities reiškinių visumą, o istorijos mokslui – realizuoti savo didaktinę funkciją: atskleisti karo prigimtį ir totalitarinių režimų okupuotame krašte vykusius procesus.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

- ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Teroras, 1940–1958 m.* Vilnius, 2013.
- BERENIS, Vytautas. Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė. *Politologija*, 2000, nr. 3, p. 3–24.
- BLOZNELIS, Mindaugas. Jaunimas 1941 m. birželio sukilime. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. 29, 107–120.
- BOURDIEU, Pierre; WACQUANT, Loïc J. D. [vadas į refleksyviąją sociologiją. Vilnius, 2003.
- BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. 1941 m. birželio sukilimas. In *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vyr. red. A. ANUŠAUSKAS. 2-oji laida. Vilnius, 2007, p. 172–178.
- BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 – 1941 09)*. Vilnius, 1996.
- BUBNYS, Arūnas. 1941 m. Birželio sukilimas Šiaurės rytų Lietuvoje. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. 29, p. 141–169.
- BUBNYS, Arūnas. Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas. In *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942*. Sud. I. GUZENBERG, J. SEDOVA. Vilnius, 2002, p. 42–71.
- BUBNYS, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius, 1998.
- BUBNYS, Arūnas; JEGELEVIČIUS, Sigitas; KNEZYS, Stasys; RUKŠĖNAS, Alfredas. *Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 22–28 d.* Vilnius, 2011.
- BUMBLAUSKAS, Alfredas. *Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigimų kontekste*. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1999, t. 14, p. 253–264.
- DIECKMANN, Christoph; SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį = The persecution and mass murder of Lithuanian Jews during summer and fall of 1941*. Vilnius, 2006.
- EIDINTAS, Alfonsas. Lietuvos žydų turto restitucija: istorijos naratyvų problema (1990–2011 metais). In *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*. Sud. Raimundas LOPATA, Justinas DEMENTAVIČIUS, Alfonsas EIDINTAS. Vilnius, 2012, p. 258–349.
- GAILIŪNAS, Egidijus. Terorizmas ir partizaninis karas: dvi sukilimo formos. *Politologija*, 2010, nr. 1 (57), p. 98–124.
- GIRDŽIŪTĖ, Živilė. Šaliai – 1941 m. birželio sukilėliai: Kretingos apskrities atvejis. *Istorija*, 2014, t. 94, nr. 2, p. 5–22.
- HILBERG, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Vol. 1. Rev. ed. New York, NY, 1985.
- JARMALAITĖ-PAULIUKONIENĖ, Danutė. Audrūnas: Kęstučio apygardos štabo narys, mokytojas Stasys Jarmala (Vincas Ulevičius)–Šarūnas, Briedis, Audrūnas. *Laisvės kovų archyvas*, 2002, t. 32, p. 59–66.
- JASKELEVIČIUS, Tadas. 1941 m. Birželio sukilimas Panevėžio apskrities Pušaloto valsčiuje. *Genocidas ir rezistencija*, 2015, nr. 2 (38), p. 36–55.

- JEGELEVIČIUS, Sigitas. Birželio sukilimo varomųjų jėgų klausimu. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. 29, p. 121–139.
- JOKUBAUSKAS, Vytautas. Lietuvos šauliai tarpukariu: lietuviai, katalikai, visuomenės elitas. In *Paramilitarism in the Eastern Baltics, 1918–1940: Cases Studies and Comparisons* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXVIII). Ed. by Vytautas JOKUBAUSKAS, Vasilijus SAFRONOVAS, Vygantas VAREIKIS. Klaipėda, 2014, p. 75–102.
- JOKUBAUSKAS, Vytautas; VAIČENONIS, Jonas; VAREIKIS, Vygantas; VITKUS, Hektoras. *Valia priešintis. Paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos*. Klaipėda, 2015.
- JUREVIČIŪTĖ, Aušra. Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga ir jos vaidmuo vidaus politikoje 1927–1940 metais. *Laisvės kovų archyvas*, 2003, t. 18, p. 209–255.
- KALYVAS, Stathis N. *The Logic of Violence in Civil War*. New York, NY, 2000, [interaktyvus], [žiūrėta 2016 08 14]. Prieitis per internetą: <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.163.6348&rep=rep1&type=pdf>>.
- KNEZYS, Stasys. Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2000, nr. 1 (7), p. 122–167.
- KUODYS, Modestas. *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2009.
- LABANAUSKAS, Ramūnas. *Jaunųjų katalikų sąjūdžio genezė, ideologiniai principai ir jų realizavimo praktika (1919–1940)*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2011.
- LABANAUSKAS, Ramūnas. Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2 (28), p. 17.
- LEVIN, Dov. *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2000.
- MAČIULIS, Dangiras. Apie dvi propagandines kampanijas XX a. tarpukario Lietuvoje. In *Propagandos virsmas ir nekintamumas: tarpdisciplinis požiūris* (Inter-studia humanitatis, nr. 9). Sud. Modestas GRIGALIŪNAS, Šiauliai, 2009, p. 119–139.
- MAČIULIS, Dangiras. Lietuvių mokytojų tautininkų Dr. J. Basanavičiaus sąjungos veikla (1927–1940). *Lituanistica*, 2004, t. 59, nr. 3, p. 1–21.
- MAČIULIS, Dangiras. Moksleiviai ateitininkai nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): veikimo laisvė ir politinis režimas. *Bažnyčios istorijos studijos*, 2010, t. 3, p. 37–133.
- McADAM, Doug. Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer. *The American Journal of Sociology*, 1986, vol. 92, no. 1, pp. 64–90.
- McADAM, Doug; PAULSEN, Ronnelle. Specifying the Relationship between Social Ties and Activism. *American Journal of Sociology*, 1993, vol. 99, no. 3, pp. 640–667.
- MIKALAUSKAS, Arvydas. *Valstybės tarnautojai ir valstybės tarnyba pirmojoje Lietuvos Respublikoje (1918–1940 m.)*. Daktaro disertacija. Kaunas, 2007.
- NEFAS, Mindaugas. Šauliai valstybės tarnyboje ir valstybinėse įmonėse Klaipėdos krašte 1923–1939 m. *Istorija*, 2012, t. 86, p. 3–10.
- NOREIKA, Dainius. Balys Vaičėnas: partizano asmuo ir kova. In *Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestaciniai tekstai*. Parengė Klaudijus DRISKIUS, Rūta MOZŪRAITĖ, Paulius V. SUBAČIUS. Vilnius, 2013, p. i–xlii.
- NOREIKA, Dainius. Šauliai, Birželio sukilimas ir partizaninis karas: Šiaurės rytų Lietuvos atvejis. *Lituanistica*, 2015, t. 16, nr. 3 (101), p. 221–234.
- NORKUS, Zenonas. Jørno Rūseno istorinės kultūros studijų teorinės idėjos. *Problemos*, 2005, nr. 67, p. 33–47.
- PETERSEN, Roger D. *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*, Cambridge, 2001.
- PETERSEN, Roger D. *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*, Cambridge, 2002.
- PUTNAM, Robert D.; LEONARDI, Robert; NANETTI, Raffaella Y. *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*. Vilnius, 2001.

- RUKŠĖNAS, Alfredas. Pasipriešinimas Kretingos, Telšių ir Mažeikių apskrityse pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu (1940–1941 m.). *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 2 (26), p. 7–32.
- STANKERAS, Petras. *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*. Vilnius, 2008.
- STARIKOVIČIUS, Vytautas. Antrojo pasaulinio karo padariniai Lietuvos atminties kultūroje: kontekstai, vertinimai ir sampynos, *Lietuvos istorijos studijos*, 2015, t. 35, p. 120–142.
- SUŽIEDĖLIS, Saulius. Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai. *Metmenys*, 1991, nr. 61, p. 149–172.
- SVARAUSKAS, Artūras. Studentai ateitininkai ir politika 1926–1940 metais. *Bažnyčios istorijos studijos*, 2010, t. 3, p. 135–172.
- SVARAUSKAS, Artūras. Valstybinė opozicija ir politinė krizė Lietuvoje 1940 m. okupacijos išvakarėse. *Istorija*, 2013, t. 90, p. 22–36.
- ŠEPETYS, Nerijus. Lietuvių santykiai su žydais? Holokausto istoriografijos analitika. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, nr. 6, p. 246–254.
- TAMOŠAITIS, Mindaugas. Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės nesutarimai su Vincu Kviška ir jo šalininkais XX a. 4-ojo dešimtmečio pirmoje pusėje. *Lituanistica*, 2007, nr. 48, p. 43–74.
- TAUBERIS, Joachim. Tarp laisvės kovos ir masinių žudynių: 1940–1944 metų fiktyvios lietuviškos biografijos įvadas, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2002/1. Vilnius, 2003, p. 99–120.
- TRUSKA, Liudas. 1941 m. Birželio sukilėliai – tautos didvyriai ar nacių agentai? *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 2, p. 161–173.
- TRUSKA, Liudas. 1941 m. Birželio sukilimas Kaune. Šviesa ir šešėliai. In TRUSKA, Liudas. *Tautinis atgimimas ir istorija*. Vilnius, 2012, p. 137–142.
- TRUSKA, Liudas. Diskusija. In *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*. Sud. Arvydas ANUŠAUSKAS, Vilnius, 2004, p. 188–192.
- TRUSKA, Liudas. Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes. In TRUSKA, Liudas. *Tautinis atgimimas ir istorija*. Vilnius, 2012, p. 212–226.
- TRUSKA, Liudas. *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida*. Vilnius, 2005.
- TRUSKA, Liudas. Mano broliai buvo žudikai... In TRUSKA, Liudas. *Tautinis atgimimas ir istorija*. Vilnius, 2012, p. 199–203.
- TRUSKA, Liudas. Politiniai lietuvių orientyrai Antrojo pasaulinio karo metais. In *Lietuvių tauta antinacinės koalicijos kovų verpetuose*. Ats. red. Henrikas ŠADŽIUS. Vilnius, 2003, p. 59–77.
- TRUSKA, Liudas. *Tautinis atgimimas ir istorija*. Vilnius, 2012.
- VAIČENONIS, Jonas. *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*. Vilnius, 2004.
- VAITKEVIČIUS, Bronius. Tautinė stovykla: „pasyvaus veikimo“ arba „lūkuriavimo“ koncepcijos šalininkai. In *Lietuvių tauta antinacinės koalicijos kovų verpetuose*. Ats. red. Henrikas ŠADŽIUS. Vilnius, 2003, p. 108–123.
- VAREIKIS, Vygantas. Kontroversiniai Antrojo pasaulinio karo vertinimai. In *Antrojo pasaulinio karo pabaiga Rytų Prūsijoje: faktai ir istorinės išvalgos* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XVIII). Sud. Arūnė Liucija ARBUŠAUSKAITĖ. Klaipėda, 2009, p. 7–29.
- VENCLOVA, Tomas. Penktieji laisvės metai. *Metmenys*, 1994, nr. 67, p. 14–40.
- VITKUS, Hektoras. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2008.
- VOREN, Robert, van. *Neįsivainta praeitis: holokaustas Lietuvoje*. Kaunas, 2011.

THE UPRISING OF JUNE 1941: ON THE COGNITION AND EVALUATION OF THE PHENOMENON

Dainius Noreika

Summary

Evaluations of the uprising that broke out in Lithuania on 22 June 1941 against the occupation by the Soviet Union have never been unambiguous. Interpretations have ranged from the nation's awakening and seeking to restore its lost independence, to the irrational actions of radicals wishing to ingratiate themselves with the Nazis. Interpretations are revealed in two mutually competing historiographic paradigms: deeds that emphasise the nature of the uprising as the anti-Soviet struggle for statehood are assigned to the paradigm of the *fight for independence*; deeds that emphasise the issues of collaboration by participants in the uprising with the Nazis, and violence against civilians, are assigned to the paradigm of *historical error*. The controversy has arisen mainly due to different moral attitudes that resonated with the memory reflections of individual socio-political (Christian Democrats, Nationalists, Communists, Liberals, etc) and socio-ethnic (Lithuanian, Jewish, Russian, etc) groups. Both positions have often been defended by circumventing some of the arguments of the opposite side. As a result, the plot of the uprising has frequently been exploited as a source of politically useful historical episodes, but not as a phenomenon of the historical reality, which can help us understand the processes that took place under the totalitarian occupations and wars.

181

The politicisation of studies of the uprising can be avoided by paying more attention to its actual course, and to the historical analysis of the events and social phenomena. Therefore, the paper seeks to discuss issues of the social preconditions for the uprising, and to reveal the mechanisms of the mobilisation of the participants for armed resistance, as well as the social factors that had the greatest impact on them. Particular attention is paid to an analysis of the relationship between the uprising and previous and concurrent processes in the development of Lithuanian society; and some aspects of the relationship with other Second World War phenomena (collaboration with the Germans and the Holocaust) are discussed.

An approach to the uprising through the prism of social movement reveals that it was preconditioned not by the dissemination of German Nazi ideology, or the impact of special services, but rather by the mutually conflicting relationship between part of Lithuanian society and the Soviet occupying regime. Sovietisation aggravated the social and economic situation of many Lithuanians, and thus caused their dissatisfaction with the regime. In this context, the increased repressions by the regime, directed primarily against social groups that were politically and socially active during the period of the independent republic, led to the formation and radicalisation of the anti-Soviet underground. The anti-Soviet underground arose out of the milieu that opposed the authoritarian rule of Antanas Smetona in 1938–1939, and which was eventually joined by some socially interrelated pro-government organisations. The process of the consolidation of these active segments of society was represented by organisations such as the Lithuanian Activist Union and the Patriotic Front, whose structure, operating models, and human and communication resources ser-

ved as a basis for the anti-Soviet underground (the Lithuanian Activist Front [LAF] and other organisations). In the towns (Vilnius and Kaunas), the initiative to resist came from intellectuals, army officers and students. During the years of independence, many intellectuals and students belonged to the Ateitininkai movement, which opposed Smetona's rule, and therefore had more ambitions for political action, more potential and more experience. The underground in the provinces formed mainly independently, and in a decentralised manner. Factors that mobilised provincial insurgents were the interrelationships between the members of different professional groups and political and public organisations.

Cases of the operation of the anti-Soviet underground and the mobilisation of participants in the uprising in the Kaunas, Kretinga, Šiauliai and Zarasai districts show that, as soon as hostilities broke out in Lithuania, the LAF and other anti-Soviet organisations became one of the resources of the formation of insurgent groups. However, their impact on the process of the uprising was not decisive. Insurgents were no less active in localities where underground organisations had not existed before. In a number of places, the bases of insurgent groups were formed by people who were evading arrest: as early as the spring of 1941, they started organising themselves into groups and arming themselves. The groups formed mainly around former heads or members of local public organisations, employees, and policemen, who were leaders of local communities, and those persecuted by the Soviet regime. The armed groups were joined by members of deportees' families who managed to avoid deportation. The announcement on the radio on the morning of June 23, from Kaunas, of the restoration of Lithuania's independence encouraged a mass joining-up with the insurgents by people who had not taken part in the resistance movement before. Quite frequently, insurgent units were formed at spontaneous public meetings, in which the local population formed local governing committees and discussed common actions. Even though the most active role in these processes was played by underground activists (especially those who came from the underground already armed), an equally important role was played by stable social networks established in the interwar period. They were used particularly in the restoration of institutions of local government, and in ensuring their protection and the control of settlement. For the newly forming insurgent groups, previous units of the Lithuanian Riflemen's Union served mainly as patterns for the organisational structure, while the riflemen's former commitments provoked them to join resistance groups. Cases analysed of the composition of insurgent units witnessed that former riflemen mostly accounted for one to two thirds of fighters, and in individual units, the percentage of riflemen fluctuated from 12% to 89%. Other forms of social solidarity were also mobilising factors, mainly former membership of the Lithuanian Ateitininkai Federation, the *Pavasaris* Lithuanian Catholic Youth Federation, the Lithuanian Nationalist Union, the Lithuanian Nationalist Youth Union Jaunoji Lietuva, and others. The idea of joining the insurgents was often promoted by family, neighbours, friends, anti-Soviet views, and occasionally the wish to avoid punishment by the insurgents' for previous collaboration with the Soviets. The heads of local units were usually individuals who had received military training and had played more than one social role in the local community (i.e. they had broader opportunities for social communication).

The uprising was not homogeneous. During it, the struggle for the independence of Lithuania, resistance to the Soviets, collaboration with the Wehrmacht and the Nazis, and acts of lynching all took place. There were cases of personal revenge, and outbursts of anti-Semitism. Insurgent units that formed during the uprising and represented the Lithuanians' aspirations

for freedom existed when the Nazis took control of the country, and thus gradually became instruments of the Nazis' interests. Thus, due to the decline in Lithuania's self-governance, aspirations for independence started overlapping with collaboration, and sometimes with complicity, in the crimes of the regime. The choices of the time were formed by both objectively and subjectively rational historical experience-tested activity models, and the predominating forms of collective action. Many personalities at that time participated in at least some of the above-mentioned actions, and none of them wrote off the remaining ones.

This evaluation of the uprising opens up an opportunity for contemporary society to better understand the totality of phenomena of the past, and for the science of history to realise its didactic function: to show the nature of war, and the processes that took place in the country when it was occupied by a totalitarian regime. Even those who consider the actions of the insurgents to be a historical mistake have to admit that the uprising could not have been avoided. The choice of that form of resistance to the occupation was preconditioned by moral discourses fostered by part of Lithuanian society, and primarily by memories of the 1918–1920 wars of independence, as well as by the understanding that it was a rational and effective model of operation that deserved to be followed. In this way, a unique phenomenon of a civic paramilitary culture formed, which through military service and membership of the Lithuanian Riflemen's Union became an integral part of the collective identity of Lithuanian society and of its social-cultural activity in the interwar period. However, the uprising was not only a consequence of the tradition of the paramilitary culture. The uprising also became a phenomenon that further shaped and deepened the paramilitary culture. Former insurgents became members of police formations under the Nazis; some became participants in the anti-Nazi underground, and joined the anti-Soviet resistance in 1944. In the period 1944 to 1946, and in some cases even longer, former members of the Lithuanian army, riflemen and insurgents formed the nuclei of anti-Soviet partisan organisational units.